

ВАСИЛИЈЕ М. ПЕТКОВИЋ

БЕЗ ПОЧЕТКА

РОМАН

НАРОДНА КЊИЖНИЦА
БЕОГРАД

Штампа »Прогрес«, Београд, Жоржа Клемансоа 25

*Ову прву књигу
посвећујем своме оцу и својој мајци.*

Било је овако: два старца, Антоније Савић и Василије Петровић, седела у купе-у треће класе. Из досаде упустили се у разговор. У почетку о општим стварима; доцније су прешли на своје личне доживљаје, док Василије није отпочео историју о својој чудној младости, о настраном васпитању кроз гимназију, о познанству са својом женом Вером, о селу, о женидби, о несрећи у браку. Највише о томе, што га је бунио морал жениног оца и мајке и што није разумевао да Верин отац свештеник Дионисије буде равнодушан на неверство своје жене.

— Она га је очигледно варала, причао је Василије; она се продавала... Она није била достојна да буде жена једног свештеника.

А кад је Антоније упитао због чега се Дионисије није

сваку помисао да се преко њега светимо, кога смо мрзели.

То дете за тренутак ослободило нас онога, што је до час раније гонило на освете. Као под утицајем божанствене силе, ми смо једнога момента били један према другоме нежни. Међутим, то стање трајало је кратко време. Трајало је, док се наново није разбудило успавано увређено често-љубље. Долазе све горчији минути. Дете, које нас је тренутно спојило, узрок је да отпочне стари живот. Ја сам све љубоморнији, сумњам у сваку стварчицу, која би се налазила око моје жене. Осећам да ме обузимала неко дивљачко расположење, и тражим од Вере признање. Она ми цинички упућује осмехе. Баца у лице презирање и говори;

— Јест, јест! Ја те више не волим... Ја те мрзим...

То је било довољно да знам целу ситуацију. Али, као што рекох, ја нисам имао храбрости да устанем против људског моретка, за који се сакрила моја жена, и клонуо сам, очекујући да живот сам собом донесе решење...

* * *

Године 1914. букнуо је рат. Као и сви, и ја сам морао бранити своју земљу. Прво сам био на Церу као наредник. Доцније када се фронт повукао у унутрашњост Србије, био сам одређен да пронађем zgodно место за смештај нашега пука, негде око Јанкове Клисуре. Одатле сам се све више удаљавао од своје куће. Београд постепено постајаше замишљена тачка у памети, и више нисам веровао да ћу скоро доћи кући. А кад се буде у рату, кад се буде на месту где је живот свакога часа у опасности, велим вам, да је тада све мило и привлачно што сте мрзели. Седећи у рову, моја

жена, и онако грешна, испуњавала је све моје мисли, дететом сам туговао дубоком тугом. Само је ствар била у томе, што нисам могао бити поред њих, да би Вери казао све и молио је да ми опрости. Јер рат је рат! Он не гледа на наша интимна расположења. У рату се не може имати лична срећа. Личност губи сваку вредност. У толико је моја носталгија постајала дубља. Дешавало се, да кат-кад целу ноћ проведем у шатору без сна. А било је немогуће нова расположења саопштити њима у Београду. Наш пук се повлачио. Прешла се Приштина, Призрен. Дошли већ у Пећ. Знао сам да је моје виђење са женом и дететом везано једном неизвесношћу и да се можда нећу никада више повратити кући. Улазећи у Албанију да преко ње дефинитивно изађемо из земље, ја сам високо између неба и пакла. Болело ме... грчило... мозак је преоптерећен...

Ту Василије Петровић прекиде причу.

— Не плачи, рече Антоније. Живот може дати ипак једну срећу. Не губи наду.

Али Василије, тронут и без снаге, обриса очи и настави:

— Изгубили смо земљу. Ја сам поред тога још изгубио и наду. Живот на Крфу, у Солуну, у Африци, био је мучан. Тиштао бол. Тиштала несрећа, коју сам понео са собом. Изгубљен, ја сам свакодневно слао писма у Србију. Писма нису била само обични поздравни, него огромне исповести једног потпуно изгубљеног човека. И полазећи на фронт, у борбу, ја сам намерно ишао да погинем. Међутим, куршум ме је мимолазио као да сам био проклет човек. А то је тих дана било најгорчије сазнање и најдубље разочарење. Бити сиромаш, порочан, пијанац, није страшно, колико је страшно веровати да си проклет. У слободним часовима пак, кад сам био ван борбе, немајући никаквих пријатеља нити ма каквих утеха, одавао сам се

пићу и осећао, да је дошао моменат, када морам потпуно постати онај Горкијев бивши човек, да би и самом себи био досадан. Подајем се да ме талас друштвеног апетита носи без мере и без сажалења. И он ме је носио, уљушкавајући ме у свој цинизам. Тада се уверавам, да је друштво један огроман рак за несрећног и да литература не претерује, кад са негативношћу говори о друштву, његовом моралу и његовој психологији. Али нека иде и тај морал до ђавола. Хоћу да кажем да је живот био врло суров и да се више нисам могао ишчупати.

— Година за годином је пролазила. Ствари се код мене нису никако измениле. И све тако ишло је до 1918 године, кад је био пробијен Солунски Фронт. Онда се одједном изменило. Одлазим и полазим са својим пуком дубље у земљу. Пролазим кроз Македонију, кроз Србију и, најзад, долазим у Београд. Био сам најсрећнији човек у животу. Јер долазим у свој дом, где је жена и дете. Осећао сам да ћу пресвиснути од једног осећања, које се у тим тренутцима код сваког човека рађа. Певао сам, урликао, скакао. Човек-дете, коме се даје први пут шећерлема после болести. Београдске улице миле, драге. Људе сам познавао који су пролазили поред мене. Све ми је било познато. И јурећи улицама, ја сам једва чекао да крочим ногом у кућу, у рођену кућу, да будем са женом и дететом. Чинило ми се, да нисам ишао, него летео. Не, ни то; чак и више од тога. А груди старачке надимале се и спуштале, као да сам добио неку младићску снагу. Дошло веровање, да тек почињем младост, да мој живот има корак једне бујице. И за секунад продефиловало нешто ново, препорођено, васкрснуто. Беше пријатно, и сећам се да сам из дубине издахнуо да бих изагнао све демоне из моје душе и потпуно нов ушао у ткање једног блаженства, пробуђеног из мртвог.

Ту Василије наново прекиде да предахне. Али одмах настави:

— Уђем у двориште. Моја кућа окречена у бело, а около ње све онако, како сам оставио. Немајући снаге и не могавши више да издржим, под притиском ерупције која долажаше из мога срца, ја сам почео да вичем свом снагом, гушећи се у сузама:

— Вера! Вера! Кћери! Ваш отац!...

И појурим улазу од куће. Али баш у том моменту отворе се врата и на њима се указа један дивовски развијен човек, суровог изгледа. Бејак запањен. Зар више ту моја жена не станује? Зар их не могу видети? Збуњен, промуцам:

— Зар... зар Вера није у овој кући? Вера Петровић?... Њена кћи?....

А човек, с врата процеди:

— Станује овде, а зашто?

— Па ја сам њен муж.

— Ко? Зар ти? Зар тако стар?

Мене обузе нека сумња, и стресох се.

— Па...

Међутим, одједном у мени нешто задрхта и узлетех уз степенице.

— Вера! Вера!

Уђем у кућу. Пред моје очи страшан приказ. У соби, у нашој брачној соби, затекао сам пуно жена и пуно људи. Њихови изрази на лицу беху изнакажени а очи поспане. Пођох од једног до другог, док не доспех до Vere у крилу једног војника Француза. Она ме тупо погледа. Осетио сам да је на моје теме пало нешто тешко и да падам у бездан без свести. Но то се десило за моменат. Десило се, док сам тренутно пао у безосећајност. Али брзо се разбудих. Згрозих се. Ухваћен у канџе демона, упитам брзо, љутито, помамно:

— Зар ти? Зар Вера?...

Па, и не довршивши започету мисао, подигао

сам пушку, која ми беше о рамену, и један пуцањ испуни собу.

Више нисам знао ништа и пао сам на под.

* * *

Сутрадан, у војном затвору, усамљен, размишљао сам о ономе што се догодило. За трен ока срушила се кула, коју сам у памети замислио. Вечита фаталност и овде је бацила своју сенку. Постајало је јасно, да је моја жена непрекидно била у континуитету са оним што је добила од своје матере као савет за своју личну срећу. Како сам само био несрећан! А да сам бар видео кћер! Да сам видео недужно дете, које ме можда воли, и које не зна све оно што његов отац зна о његовој матери! Али све су наде биле разбијене оним пуцњем. Тешим се само, питајући се, шта би други учинио, да је био на моме месту? Да ли би и он поступио онако како сам ја учинио? Разумите: да у сличним тренутцима пада сва култура, и највећа кукавица постаје одлучан. Онде где је у питању живот, част, где се насрће на достојанство и самољубље, морате постати злочинац. Друго је питање, да ли је то злочинство допуштено или не. Овде о томе није реч. На ово питање нека даје одговор социологија. Колико је Раскољникова у нашим казаматима? Колико је њих на мучилишту због друштвене несавршености? Друштво ће имати права да тражи одмазду, кад само буде човечније према својим члановима. Није довољно да укажемо прстом на злочинца. Није довољно да нас друштво кажњава, кад нам није створило услове нечињења греха, и кад нам не пружа, сем свога цинизма, ништа друго. Моја жена, онаква каква је, била је таквом зато што се приликама нагнала на неверство, којим ће кидисати на моју част, на моје самољубље. Али у немогућности да све то осетимо у моментима када

нама овлада неко неразумно осећање, када паднемо у неко делнично расположење, ми, људи, немамо снаге да се спутамо и не дигнемо руку злочиначку на оне, које смо волели и због којих смо патили читав један век. И пуцајући на жену, на жену која ме је преварила када сам био на рубу да ме обухвати зрак васкрса, ја сам циљао на друштво, и ја сам га погодно. Мене се данас не тиче, да ли је оно осетило ту моју осуду, и ја нећу да улазим у то. Јер тај проблем, као што сам рекао, остављам социологiji, и имајмо стрпљења да нам она дадне један позитиван одговор. Ја чекам — а ја носим ми.

— Но, без обзира на то шта би социологија одговорила, ја сам дошао у затвор по силн закона. Осуђен сам био да будем сам и да зурим кроз један мали прозорчић у слободан зрак. Осуђен сам био да и своју кћер не видим, и ако сам силно желео да је загрлим и да се у њеном загрљају истински и покајнички заплачем. Али један кратки пуцањ, који беше испунио собу, није дао да могу осетити васкрс и мога срца и моје душе. Он је све прекинуо, и грађен ланац пукао на стотину делова. Због тога ме гризла савест и, међу четири зида, бејаш већ лудак од свију луда на кугли земљиној. Питао сам, да ли је требало ипак прећи преко свега, кад сам иначе пошао к Верн да јој праштам? И да ли сам имао права, да тражим од ње оно што бих имао да тражим после праштања? Међутим, у томе је било моментаног трзаја савести а у ствари на питање је дато одгонетање још у тренутку, кад је из пушчане цеви куљнула варница. Једина непозната у целој тој мојој трансакцији душевној остала је једница, бројка, која је у себи сакривала збиће мога детета.

— Али зар ви мало пре нисте казали, да сумњате да је дете ваша кћер? — Антоније прекиде Василија.

— Јест! да! али из дубине душе верујем, да

у томе детету има и нечега мога. Зар то не даје право, да сам је могао помиловати? То сазнање гонило ме је као демон у затвору. Осећао сам се кривим, и ту лежи моје злочинство, а никако у убиству жене. Дете нисам смео напустити и бацити га. Као отац, моја је дужност била да пређем преко свега и да заборавим све што сам видео. Али ту лежи слабост свију нас: да не пређемо преко увређеног нашег личног самољубља. Шта је лично самољубље пред интересима нејаких? Шта смемо ми да чинимо преко живота туђих, чији живот зависи баш од нашег објективног гледања на ствар? И седећи у затвору и чекајући дан претреса по убиству моје жене, ја сам био изван себе од лудила, да сазнам шта је са мојом ћерком. Зар не видети је, кад сам био поред ње и кад сам био ослобођен свих оних препрека у Солуну? Зар сада, када ми се дала прилика да дефинитивно пружим родитељску љубав, не могу загрлити своје дете? Судбина је била, да у првом кораку паднем у јаму. Требало је бацити самољубље. Требало се ослободити тог чудног појма конвенционалности, у тренутку, кад сам ступао у своју кућу после једног великог окршаја ратног. Данас, када је моја жена давно иструлела, кад за њоме не постоје никакви трагови и кад ја немам своју кћер, коју никад нисам очински загрлио, шта могу са својим самољубљем, које је остало неокаљано! Нисам човек. Нисам ништа. Све што је било вреднога у мени, нестало је. Ја сам данас само бивши човек, „ваш“, једна „гнусна ваш“, кога би требало изгнати из живота, као што је то учинио Раскољников са бабом, са том „гадном ваши“. И за људе и за живот, ја сам сувишан и непродуктиван. И моје срце и моја душа нису здрави. Више не могу ништа и не знам ништа. И љубав и пријатељство закопано је са мојом кћери. Љубав сам изгубио, јер за њу никада нисам имао места у моме срцу. А ту је цело те-

жиште мога злочина. И о томе свему, ја сам у затвору могао да осетим. Кроз самоћу, кроз ону тиху и хладну атмосферу затвореника, мени је цео живот прелетео преко главе једном огромном брзином. Био сам објективан посматрач. Био сам изван свих ситуација, које ме раније окупираше. Али тада сам само био затвореник за једно убиство, и из таквог положаја ускраћена ми је била свака мисао, сваки покушај да се вратим на праву стазу. Затвореник има противу себе и законе и друштвени морал. Међутим у почетку мени није било јасно, да индивидуализам има обележени круг по коме може да се креће а да не дође у сукоб са оним око њега! Погрешно схваћен живот упутио се и погрешним линијама животним, и место да добија један осветљен регион, он је падао све више и све јаче у тмину. Данас, када је доцкан, када предатном стоји гробље, ова су размишљања пена. Не, ни то; данас она могу једном паметном човеку бити смешна пред фактом: да је и жена мртва и кћи мртва.

— А шта је било са вашом ћерком? — Антоније прекину Василијеву причу.

— Кад сам добио три године робије...

— Како!... робију!...

— Да! Да! Јер на претресу ја сам доказивао моје дуго спремање за убиство, и афекат је отпао, како је један мој адвокат хтео да прикаже целу ствар.

— А зашто сте то чинили?

— Зашто! Зар ја нисам, пре но што сам пошао у рат, спремао у истини злочин? Зар, уосталом, сав мој живот није подсећао на оно што се најзад десило? Отуда ја нисам хтео да чујем за афекат. На крају крајева, зар није могуће да тај афекат има свога порекла у једном догађају много пре створеног, него што ће се злочин десити? А да бих бар ту био човек, ја нисам хтео да се

браним кукавички. За мене није било важно да ли ћу се ослободити или не.

— А са ћерком шта се десило?

На ово питање Василије уздахну, откопча свој сав укупчани капут и из џепа извади један завежљај.

— Ево, ту је сав одговор, и у овоме завежљају лежи мој највећи злочин.

Антоније, потресен и сувише причањем Василијевим, узе завежљај и дрхтавим рукама поче одмотавати. Међутим, за то време Василије је плакао.....

— Шта... земља?... трже се Антоније, кад, одмотавши завежљај, опази један грумен суве земље.

— Да, да! Земља, земља!

— И коса!

— И коса.

— И слика!

— И слика.

— И писма!

— И то!

— Па шта то треба да значи?

— То значи да су у томе завежљају остаци мога гнусног злочина

— Па ви нисте ваљда и кћер убили.

— Нисам, или боље рећи: јесам.

— Како? То значи... то значи... убили...

— Отворите писма, па ћете видети.

Потом Василије наново заплака и скљока се на клупу, а Антоније брзо отвори два писма да их чита.

„...било их је један, два, три и не знам ни сама колико на броју. Све због репутације у свету преко тих књижевника. Онако како је било са свима куртизанама из доба Расина, Мисе-а и других. И ти савети бабини учинили су, да твој живот са мајком буде онако горак и онако несношљив.

И онда, кад је мене требало упућивати — тада сам ја била мала — остављена сам била самој себи, будући да сте били заузети вашим расправама. Доцније пак када си ти отишао у рат а ја мало дорасла, мајка ме није гледала. Разумљиво је, да је улица узела вођство нада мнош, и тако сам почела да падам све дубље у погрешке, које сам била, у неку руку, наследила од вас, од тебе оче, и од покојне мајке. Моја започета гимназија прекида се, и све лепе особине које сам као ђак показивала, промениле су свој правац. Уз то, неком случајношћу, ја сам ухватила у неверству мајку са једним твојим пријатељем. и мајка, да би сакрила то, почела ме је убеђивати, да то није ништа рђаво и да то треба и ја да чиним, кад будем жена. Међутим, у школи читајући књиге, веровала сам да у браку мора постојати једна божанска чедност, па да брак буде прави одраз божје промисли. Али моја је несрећа била баш у томе, што сам, кроз свој кратак живот, често наилазила на другојачије ствари, него што сам их сама, кроз своју слабу мисао, стварала. Вечито живећи у контрастима, вечито опажајући само најгоре стране, ја нисам, девојчица, могла имати упоређења, да бих добила појам доброг и злог. Јер, драги оче, остати сам у животу у годинама мојим, тешко је било изабрати прави смисао среће и као будуће жене и као човека. Дешавало се, да ухватим неку књигу, обично какав превод са руског, и питала бих се, добивши и мало сазнања: зашто сам ја сама и зашто су моји родитељи тако крути према моме животу? Али као што то бива код људи који се нађу у вртлогу тих проблема а без упута, ја сам разумела да то тако мора да буде и да сте и ви, моји родитељи, тако започели свој самосталан живот. Но, временом, тако није било, а тада је већ било доцкан да се поправљам. Мене је живот помирио са многим стварима, које сам поред

мајке, у време твога ратовања, преживела. Могу рећи само једно, да кроз рат за мене више нису постојала два појма морала: добро и зло, јер нисам ни знала да у тој области људске мисли постоји двојство. Код мене је ишло увек зло, и ја сам постала зла девојка зле мајке и несталог оца. Осетила сам, са буђењем женског, да се буди једна рђава крв и једна пакосна мисао. И у тим моментима, случајно, налазим једно писмо моје бабе, које ме је дефинитивно одвело на улицу. Налазим један упут на мајку, да не буде глупа и зароби себе само љубављу мужевљевом, већ да користи живот онако, како је сам Бог рекао да живи. "Тада сам крочила првом стопом у блато... живот је почео ковитлац... људи су промицали... сјај... раскош... официри... једном речју: живот је живео једном демонском крвљу. Од једне гимназијалке — била сам онда у Женској Гимназији у Зориној улици, са ознаком написаном латиницом „Ж. Г.“ — постајем једна уличарка, а школа је отишла до ђавола. Мати у младости мојој капиталише себи један капитал, и наша кућа постаје свратиште свих оних, који нису имали ни части ни поноса. Нас две претварамо се у гнусне жене. А можеш помислити, како нас је гледао свет у моменту, кад је рат био на врху свога одвратног лица! Но, обе изгубљене нас се то није тицало, и ми смо гутале све што нам је живот пружио својим пространством.

Још једну реч.

Ја сам увек веровала да је мој отац мртав. Јер у кући тако се говорило о теби. Међутим, изненада, сазнала сам да си ти жив и да си отишао као војник преко Албаније. О, како ме је тада било стид пред помисли, да ти једнога дана мораш доћи и дознати, шта смо нас две чиниле, док си ти гладовао. Али, у свему томе, нисам имала времена да и даље осетим то тренутно покајање, прво и последње код мене.

Без почетка

2

Најзад, сад знаш мој живот.... зар сам могла даље? — М.

Завршивши читање првог писма, Антоније уздахну, и низ образ падоше две крупне сузе. Василије, стари скептик, беше утучен, и за све време читања писма плакао је. Између ова два човека настало је једно тешко расположење и ћутање, које потсећаше на тренутак, кад се очекује један огромни тресак затајених револта. Али, под утицајем година, они су само измењали неколико тужних погледа а потом су наслонили своје беле главе на окно од вагонског прозора и посматрали пространа поља, кроз која су пролазили брзо, без осврта и без радости, док се вагони клатили лево и десно и точкови одмерено клапарали под њима једном досадом. Као да међу њима није било ничега, и као да малопре нису учествовали у једној страшној трагедији. И, да није у томе моменту наишао кондуктер да јави наредну станицу за путнике, где би се можда неки скинуо а због спавања је прешао, Антоније и Василије би се, задубљени у мимопролазећа поља, негде снежна, негде сива, ћутећи, разишли, без поздрава. Али кондуктер их је тргао, и Антоније отвори друго писмо, претходно бацивши, испод наочара, један прекоран поглед на Василија.

— Паметна девојка.

Василије процеди тихо:

— Да... врло паметна.

Но Антоније, не сачекавши одговор Василијев, беше већ удубљен у друго писмо.

„...свршено је са мном. Ваше васпитање, ваш гадан живот, бацио ме је на дно. Немам више ни снаге ни здравља ни срца. Све је у мени мртво. Жао ми је што нисам твој лик запамтила, да бих на њега пљунула. А зар би ми то нешто вредело? Зар данас уопште имам права да верујем у боље? Ја сам уличарка и ја се продајем за новце, не да бих се исхранила, него из навике, из заната, из

страсти. Не, ни то; ја сам постала жртва ваше покварене крви, и ја сам данас један најмањи шљунак, који свако, пролазећи, гурне да би себи прокрчио пут. Због тога сте ви криви. Ви сте своје комодитете волели више него мене. Вама је скупље стајало ваше одвратно веровање, да ваш живот има права на опстанак, и као резултат тога уверења вашег, постала сам уличарка. Сва је трагедија нашега друштва, што се није побринуло за безбедност наших живота. Друштво у утроби својој има тисућама друштава за спас и морал човечанства, а за бољи живот човеков нема ни минимум љубави, и ако оно и дела и ствара све под фирмом човекољубља. Ја са индигнацијом гледам на друштво. Али све је то лук и вода. Ја хоћу да умрем, и мене гурају из собе у собу простране и грозне болнице. Уличарка сам, и немам права на живот. Немам и због тога, што је и моја мати уличарка. Нека сте проклети што сте ми обележили, још у пеленама, контуре моје одвратне будућности!

Јест, проклети! Проклети!“

Антоније, завршавајући писмо, понављаше:

— Јест, проклети!

Василије у то подиже поглед к њему. Али Антоније се наже над њега, и повишеним гласом и по други пут понови:

— Јест, проклети:

Потом, дрхтући, Антоније устаде са свога места, изађе из купе-а, затим се поново врати и седе до Василија, понављајући и по трећи пут:

— Јест, проклети!

Василије, убивен својим теретима, које је носио на плећима, скочи с места и, разрогачених очију, викну:

— Да да сам проклет! Зар ви мислите да ја то не осећам, да бисте ми набијали на нос? Па у томе је цела трагедија моја. У мојим грудима се разбуктало осећање родитељско. Ја то знам, ја то

знам. Где сте ви, господине Антоније, раније са вашим циничким моралним опоменама? Где сте? Где сте? Тада сте ви, заједно са целим друштвом, ћутали и чекали крај. А зар сте то тробали чинити, драги мој? Зар је то била ваша моралистичка дужност?

Антоније, раздражен неком латентном снагом, подгурнут неким унутарњим гњевом на Василија, без страха, добаци:

— Шта ми све то треба пред фактом: да је ваша кћи, господине, вашом кривицом отишла у најзадњије сталеже друштвене? Ваша је дужност била, чим сте ушли у брак, да угушите све посебичне прохтеве, претпостављајући себи, да ћете једнога дана постати отац. То нисте урадили, јер сте били љубоморни. Љубоморни! Како гнусно осећање! Брак није установа за протурање ђудљивих закључака мушкарчевих. У браку се брише појам супериорност. Нема тога, а ви сте баш то хтели. Због тога је ваш брак био мучење и, као последица ваших настраних појмова, ваша је кћи пропала и нестало је у вртлогу. Није истина да друштво фабрикује рђавштине. Рђавштнна долази од нас, који смо изашли из школе. Покајте се! Покајте се! Кајање је потребно.

Василије га прекиде:

— Нећу! Нећу! То је мени одвратно. Нећу да чујем лекцију! Ја сам несрећан, и то је цео проблем мога живота. Одкуда је то дошло и зашто је то дошло, остаљам, као што сам казао, социологији... Јер... али зашто, уосталом, да вам даље причам, и зашто сам вам уопште ма шта казао!

У томе тренутку Василије ишчепа из руку Антонијевих завежљај и стрпа га у џеп.

— Нећу!

Седе на клупу, саже се и откопча ципеле, па леже, испруживши се колико је дуг, окренут ле-

ђима Антонију. Антоније беше таквом преокрету изненађен и, посматрајући згурена леђа Василијева, осећаше да је погрешно што је показао свој револт за бол. У себи је помислио да он нема права да улази у туђ живот са свога гледишта, и да у туђем животу никада не треба пренаглити. Али, будући је био бескрајно тронут судбином Магдалинином, инстинктивно, као родитељ, он је скочио да оплакује њену смрт, не обзирући се да је то већ чинио Василије, који је и био непосредно тангиран целим тим догађајем животног разочарења једне напуштене девојке. И осећајући све то, он је хтео да се извињава, да моли и да покаже да се каје за своје безобзирности, у моменту кад се од њега очекивала једна помоћ и једна утеха. Међутим сломљен и преморен, Василије беше заспао и хркаше као да му цео његов живот плива у срећи. То га је задржало и то га је омело да приђе Василију, том чудном и паметном човеку. Као подстакнут неким чудом, Антоније паде у тугу, и као сваки Словен осећаше да се распирио бол успавани. Али по природи човек који не уме да савлада себе у сличним тренутцима, и човек који брзо реагира на своја унутарња расположења, он беше онакав, каквим бивају такви људи. Иначе тих, склоњен од свега што ће га начинити упадљивим, за моменат осећаше да је учинио оно што је забрањено. Међутим, није се могло другојачије пред историјом Василијевог бола, и Антоније, отац, морао је да покаже свој револт. Посматрајући човека који је изгубио и смисао и срећу, он је био решен да свом снагом затражи опроштење и да му се, на супрот схватању Василијевом, стави у помоћ. Али у томе покајању, он не налажаше никакав начин да приђе Василију.

— Зашто, говораше сам, човек не уме да оцени, кад је дошао тренутак да тражи своје право? Оства-

ривати своје право у крајњим линијама, често пута, није културно.

И кад је, вероватно, Антоније хтео изнети читави низ закључака пред себе и ради себе, Василије скочи са седишта, где је био испружен, сањив, и црвеног лица:

— Да!... ту је цела ствар.

Антоније, смејући се једним благим осмехом, рече:

— Да... да! Погрешно сам! Извините... Дошло је онако...

Василије, зачуђено, добаци:

— Ја вас не разумем.

— Па... грдио сам вас... знате, мало сам пренаглио... осетљив... слаб... тронут... и...

— Знам, знам! Сви смо ми осетљиви пред туђом судбином. Сви ми у мемо да нађемо сентенцију, којом ћемо се обрнути на једнога несрећника. Ствар је у томе што тада ми нисмо правични, и такви судови, кроз сентенције, нису тачни, иако се свом снагом напрежемо да убеђујемо у своју правичност. Тако је било и са вама, драги господине Антоније, и ја се нисам љутио на вас. Да сам ја свих ствари свестан као ових, ја не бих починио оно што је учињено. На крају крајева, зашто да се љутим? Зар би то помогло? Доста је мени што ме сопствено кајање гања као пса! Доста је тога! Доста је, господине!

— Али... Антоније заусти да би дошао до речи, но Василије га спута у томе и иронично и кроз смех, опоро и суво, понови и доврши.

— Али... ви сте друштво, разумите, друштво... То је мој суд о вашој малопређашњој моралистичкој беседи.

После тога настало је тешко ћутање. Василије беше бацио поглед у један угао купе-а, не показујући ни једним мигом да би хтео да оконча своју започету приповест. Из његовог лица опајало се,

да се угасило свако oseћање и да оне ватре, што до час раније гораше у његовим грудима, нестаје лагано у бесконачност. Његове зенице, плаве и ситне као прах са ружиног тучка, беху устаклењене и добише израз мртвачког изгледа. Oсећало се да пред Василијевим очима више нема шта да васкрсава и да је његов живот доиграо своју игру. Стар, изнемогао пред шездесетогодишњом борбом судбине, Василије је лично на оне старе, зарђале машине, које су некада много радиле. Укочен тако, без даха, у купе у владаше тежак мир у коме Антоније не могаše да се снађе. Сажет трагедијом Василијевом, oseћајан, у непосредној власти Василијеве приче, Антоније се oseћао у ћутању очајнијим, него кад је учествовао у мрцварењу психичком, слушајући судбину трију бића. Али, увек слаб за акцију, он немаше куражи да прекине тишину. Беше га жао Василија а при томе било му је још теже, што је oseћао, да Василије не сме да ћути и да Василије треба и мора да говори. То му је било тим пре јасније, што је веровао да је лакше у трагедијама свих врсти кад човек може давати гласна јадиковања. Па у страху да не разруши један мир и потребан и непотребан, Антоније изађе из купе-а, залупи мало јаче врата за собом, да би Василије знао да је остао сам. Међутим, кад је ступио у ходник вагона, Антонију сину мисао, да под завесом, скривен, посматра Василија. Та идеја дошла је из потсвести, и њено рађање се није наслањало ни на шта друго до само на ону љубав Антонијеву рођену у току приповести спрам Василија. Али тек што је бацио поглед испод завесе, он угледа један језовит призор. Василије, видећи да је сам, обема рукама се шчепало за гркљан. Једним скоком ускочи Антоније наново у купе. Избезумљен, дрхћући, свом снагом ухватио је Василијеве руке, да би га спречио и да би одвојио тако чврсто стегнуте прсте Василијеве и грчевито забодене међу вратне жиле.

— Господине!... Господине Василије! Шта чините? Не... Не!...

Но Василије, доведен у беснило једним огромним револтом на самога себе, на свој живот, забадаше своје прсте, суве и јаке, све јаче у свој подгушњак тако, да су његове очи постајале из секунда у секунд буљаве и разрогаченије.

— Доста! Доста! викаше Антоније, готово положен на Василија и упнут свом снагом да ослободи гркљан од руку његових. Али у томе никако није успевао, будући да је био слабији и да је већ био преморен путем, причом Василијевом и психичком атмосфером, и тисућама привиђења лебдећих пред судбинама трију лица, у чије тајне беше утонуо једном случајношћу и једном дугом исповешћу чудног човека, покајника и познаника из воза. У томе своме напону Антоније вероваше, да је Василије пао у наступ неурастеније и да га треба спасавати из канџи тога демона. Међутим, сваки његов покушај остао је без резултата. Василије је губио дах, малаксавао је и лагано тонуо у бесвесност. Почео је да добија изглед једног паћеника и човека, који најзад и жели и хоће и мора да прекида животне трзаје кроз трагедију, која га је задесила у браку, ван брака, после смрти женине и кћери Магдалене, коју он беше оставио када је она тек срицала прве појмове из науке. Тога тренутка његова снага беше дивовска. На лицу се просу хиљаду грашки зноја, као да је над главом био постројен туш. И кад су најзад попустили заморени мишићи и када га је надвладао демонски дах, Василије сасвим клону, јекнувши дубоко, из дна своје притиснуте душе. Пао је на под свом тежином, а груди се надимаху ужурбано, самртнички.

— Сто му громова!... Он... он може умрети!... Антоније нагнут над њиме, испресецао говораше.

на глас. Шта онда да кажем!... Цео свет вероваће да сам га ја убио!...

Не чекајући више ни часа, даде се на посао, употребивши све своје знање из практичне медицине. Одмах је откопчао кошуљу, и хитрим покретима руке, као какав искусни лекар, отпочео масирање леве стране грудног коша, да би дао маха срцу. Чинећи тако неколико секунди, без прекида, Василијеве очи почеше да гледају а руке да се покрећу ка Антонију. Опазивши да његов сапутник добија лагано снагу, да почиње покрете, беше срећан као да Василије, будећи се, буди у њему једну нову снагу, младићску, отпорнију.

— Хајде, хајде! Само лагано! Само пажљиво! Ослони се на моје раме!

Василије се осећаше уморним, протрља очи, плуну на под и сопственом својом снагом, упињући се, подиже и седе на седиште. Неколико се пута по томе окрену око себе, зевну мрзовољно и проговори:

— Јест. Скотови, скотови!

— Ко?

— Они... ти... сви...

— Па зар...

— Да, да! Све вас ја презирем, и свима вама кажем: ја сам поштен, и мој морал је чистији од сна дечјег. Рђаво нас учите, и зато страдамо.

— Али ко?!

— Ви... Друштво. Жао ми је што немам толико снаге, да све вас, морални мућкови, побацам у ваздух, да би вам се загубио сваки траг у васиони. Али... шта да радимо? Ваш морал ће нас угушити.

Антоније осети у томе, у пркос све своје љубави према Василију, једну неправедну алузију на његову част и, мало кроз збиљу а мало кроз доброћудни смех, добаци:

— Ја такав нисам, и ја још нисам убио жену.

Знајући прави смер те реченице, осећајући значај таквог смеха а потсећајући се и читавог низа таквих пребацивања кроз цео ванробијашки живот, Василије наједаред скочи једном новом снагом и напрасито се унесе у лице Антонијево:

— Докле? Зар још ја морам да трпим ваше подсмехе? Скоте! Псето!

Антоније, као опарен врућом водом, уздрхта од страха и отпоче стари начин извињавања:

— Опростите! Ја нисам хтео... Ја тек онако...

— Опростите! Шта знача та реч у вашем речнику? Презирем вас! Ви сте, господине, један из оних легиона, који својом тихом природом, под видом културе, трпе највеће тортуре оних који прописују морал за једно друштво. Ја звиждим на ваш морал! Ја... ја... али нећу да говорим.

У томе моменту Василије осети један ужасан притисак на теме, осети да му се нешто бесконачно горко увлачи у његову душу, нешто што трује цео организам. По том над њега паде густи мрак, читави ланац повезаних сивих облака, који припремају велику буру. И несвесно подиже своје руке ка Антонију и дохвати га за врат. Антоније стиже у том моменту да процеди кроз зубе, сасвим тихо, готово нечујно:

Упомоћ!... полудео!... у помоћ.

Али Василијеве снажне руке угушише сваки глас, и Антоније за кратко време беше мртав. Онда је завладао тајац и мртвило. Василије стајаше над Антонијевим лешем без израза и без даха. С времена на време чуо се притајен уздах. Осећало се да је наишао густи ваздушни простор. Василије се налазио у делиријуму и његове очи беху потамнеле, мртвачки устаклењене. И не знајући још, шта се све десило, без свести да је учинио нов злочин који ће га одвести у казамат, Василије је давао утисак човека мирног, без греха. Међутим, то је трајало само неколико секунди. Дошавши к свести,

он је схватио целу ситуацију. Брзо је почео да на-
влачи завесе на прозоре, да јури из једног угла у
други, да осећа страх и да се каје. Али, научен да
вечито носи по какав злочин на души, научен да
трпи погледе људи упућене на њега са презиром,
Василије, једном невероватном брзином, отвори
прозор, подиже Антонијев леш и спусти га у мрач-
ну шупљину. Тога тренутка једини сведоци беху
му светлуцаве звезде, полепљене на небеском своду
с места на место. Потом дохвати куфер и капут
Антонијев, и једном руком протури кроз прозор
једине доказе о своме злочину. Отклонивши тра-
гове, који би га могли издати, Василије блед у
липу, одахну и седе на клупу.

— Опет исто. Докле, докле! Зар ја вечито
морам да будем злочинац? Зашто сте ме окаљали,
о људи? Зар сам морао да убијем Антонија? Зар
он није чинио што је дужан чинити један добар
човек? Докле, докле? Тек што се угаси једно по-
кајање, роди се ново.

У то уђе у купе кондуктер. Василије претрну,
мислећи да је он видео све. Али, вршећи савесно
своју дужност, кондуктер мирно и службено рече:

— Скоро Београд; а где је други господин?
Василије се окрену око себе, уздрхта, баци
скривени поглед ка прозору, па промуца:

— Ко? Господин... А! Јест, јест!... Он је сишао
у Младеновцу... јест!... јест!...

Василије се презнојио.

— Јест!... јест!... Отишао... сишао... говорио је.

Кондуктер се доброћудно насмеја и помисли
у себи, да пред собом има човека који није при-
чистој свести, и добаци:

— Добро... Београд ће скоро... пазите!... Не
треба спавати...

У то локомотива свирну, вагони се јаче за-
клатише и воз стаде. Василије обуче капут, и тр-
чећи, изађе из вагона. То беше Топчидер.

* * *

Лутао је целу ноћ кроз поља под ведрим небом, која беху покривена снегом. Од Топчидерске станице Василије је корачао ка Кошутњаку. Кроз његову главу струјаху чудне мисли. Час би упробу своју пажњу на Антонија, сувоњавог и седог човека, који је цео дан провео поред њега, слушајући његову причу. Час би му изашао пред очи изнакажени израз лица човека, кога је пре непуних два сата убио својим рукама. И, идући тако једном узаном путањом кроз равницу пред Кошутњаком, Василије се осећао утученим. Све му се чинило да га је кондуктер видео кад је убио Антонија, и да кроз сваку сенку осећа један демонски поглед, који га прати. Чинило му се да ће га нечије руке ухватити за рамена и рећи му: „стој! ти си убица!“ Али то је била само његова фикс идеја. Све је около њега било мирно, и он је био потпуно сам на пољу покривеном сребрнaстим снежним покривачем. Владала је дубока тишина, која собом самом носи нешто страшно, нешто што немирни темпераменти и нечисте савести не могу да поднесу. Једини шум, једини знак живота у сред бескрајнога белила пољског, то је био бат Василијевих ногу, који је, на смрзнутом снегу, одзвањао јасније. И одвојен непосредно од свог злочина, под свежим утиском самртничког набирања Антонијевог чела, Василије је веровао да га нека час прати, да за њим јуре потере и да свакога кога може чути сурови заповеднички глас иза својих леђа. Њему је сваки грм личио на скривеног човека, а свака звезда на ведром небу била зао дух лебдећих демона, који виде све и који прате свакога. Стога је из часа у час био узнемиренији, и осећао је како му се крв ужурбава, пунећи сваку вијугу у мозгу. Корачајући све ближе Кошутњаку, он је губио дах. Загледан у борову шуму, која се

принила као пакао, приближујући се великим бруквама, он је тек почео да схвата свој злочин и значај тога злочина. Савест, то чудно осећање код човека, осећање које објашњаваше степен супротстављања друштвеним обичајима и законима, беше усковитлана, уморна. Целога живота научен да страда од удара судбинских бичева, Василије у Антонијевој смрти осећаше први пут грех своје болесне свести и свог ненормалног морала. Њему одједном васкрсну сва тежина, сва одвратност злочина. Било му је нејасно, одкуда Антоније да буде жртва за судбину његову, и одкуда је Антоније морао да плаћа за грехе његове. Али, као што многе ствари често пута немају одговора, тако и Антонијева смрт биће једно питање, које ће узалуд чекати свој одговор. Мучен свим тим проблемима на путу за Кошутњак, према коме је пошао из страха да се не би издао, Василије сасвим клону и паде на снег, јецајући.

— Откуда и докле? Зашто сам убио Антонија? Зар сам целога живота осуђен да чиним злочине, и то баш према људима који ме нису мрзели?

Али тада га беше обухватила нека дрхтавица, и Василије занеме као што беше све немо око њега.

Сутрадан, једном случајношћу, њега је полусмрзнутог нашао неки сељак из оближњег села и, како је био са колима, натоварно га је и однео у Општу Државну Болницу. У вече, будући се из несвести, Василију беше прва реч: Антоније. То је за болничаре већ значило објашњење његовог тајанственог налажења, смрзнутог и полумртвог. Али од тога они више из Василијевих уста ништа нису сазнали или ако би што сазнали, то је било понављање онога, што су већ чули пре тога. Иако гоњен савешћу, из страха да не падне наново у вртлог робијашког живота, он је био опрезан и, врло често, потпуно нем.

Међутим, на срећну мисао једног веселог болничара, доктори ушприцаше серум за маларију у Василијеву руку, и он паде у занос под притиском велике температуре. Тада први пут у болници се сазнало да се Василије зове Василије и да спомиње неко име. Но из тога се није могло извући ништа позитивно за судбину Василијеу. Живот Василијев остао је тајна за лекаре и болничаре и, после неколико дана, њега отпустише из болнице као здравог. А он, пак, улазећи у стари свој живот, лутајући београдским улицама, не беше ослобођен Антонијевог даха, који га је непрекидно пратио. Првих дана осећао се мирним, будући да га је ухватио живот. Али у моментима, када би се сусрео са самим собом, када би наишао на ствари које га потсећају на све што је прошло, Василије би утонуо у неку меланхолију, и онда би неспокојство испунило његову душу. Осећао би како га неко гони и како се спрема освета за све његове грехе јевтино откупљене. У тим тренутцима он не би излазио из куће и данима би био затворен у соби, бежећи од самога себе из угла у угао. И тако сам и тако затворен, отпочело би коло демона да га хвата, да га витла. За тренут би прошао кроз сав свој живот и, билансирајући све доживљено, Василије би осетио како је све било ништавно, и како његов живот никада није имао смисла. Јуриле би пред његове очи његова младост, дечаштво, детињство. Јуриле би његове успомене, час fine, романтичне, час сурове, одвратне, досадне. Па кад би заронио дубоко у све то, пред њега би изашао Антонијев лик, смежуран, доброћудан, благ. Онда би га ухватила трескавица, испод очију би му се направио огроман колут помодрео а на чело му изјуриле безброј жила пуне оном узбурканом крвљу, бунтовном, која никада није имала мере. Тада, као бесан, изјурио би на улицу, корачао би по њој брзо, прелазећи с једног тротоара на други, не познавајући никога и

не видећи никога. И, као увек што бива са људима које гони нечиста савест, улетео би у прву кавану, зграбио боцу са вином и пио би, пио бескрајно, на издах, без одмора, док не би пао на под полу-мртав, мрмољећи:

— Антоније!... Антоније!...

Тај издах, кроз то име, потсећао је све при-сутне около њега на свакидање речи свих пијаница, на које беху навикли, и то би било све. Отуда, једном приликом, седећи потпуно усамљен у кавани код „Златнога Рога“, негде на периферији Београда, почео је гласно да мисли:

— Зашто ме не питају за Антонија? Зашто нико неће да уђе у ту моју тајну? Лакше би ми било... Смирио бих се... Овако...

Међутим, на њега нико није обраћао пажњу, као да и не постојаше као Василије Петровић у Београду, у тој вароши, која је била одвратна, чије име није волео, јер је она значила за њега вечиту опомену његових злочина. Лутајући кроз улице београдске, тесне и широке, кроз улице тихе и препуне света, њему Београд изгледаше једно огромно мучилиште. И људи и зграде беху изна-кажени. Осећао се бескрајно несрећним и био је готов да каже свима мимопролазећим да их мрзи и да је он убица и жене, кћери и Антонија. Али, као и сви кривци снађени пред ситуацијом која до-носи казну, Василије није имао снаге, ни моралне ни физичке, да своје грехе откупљује осветом за-кона и презиrom друштва. Гонио га је онај скри-вени егоизам човеков, пред којим се сваки човек, моралан човек, стиди и згражава, кад му се буде разголитио, онакав какав је, без конвенционалних прекривача. Он је осећао једно огромно гањање савести а, у пркос свему томе, он је, уосталом, био човек, то сићушно биће које је преслабо да ре-агира на све насртаје природног улицаја да хоће одржати себе. И овога момента, кад се у Василију

појавило једно етично осећање, после неправедно извршеног злочина над Антонијем, он се колебао и он није био на чисто, да ли се треба пријавити сам властима и расветлити цело мистериозно убиство, како је то београдска штампа назвала, пишући о нађеном лешу поред жељезничких шина. Код њега, несвесно и наједаред, појавило се питање да ли је он имао права убити једног доброг оца, доброг мужа, без разлога или можда само у наступу његовога растројства, кад је пре тога знао, да тај човек има кћер, девојку која је по схватању друштвеног морала, остала незбринута? Међутим, обузет неким необјашњивим погоном из своје унутрашњости, окупиран превише неким страхом за себе, и поред свега што је раније говорио да је он изгубљени и бивши човек, Василије је видео само себе, свој злочин и напор да се спасе казне, које је казне ипак био сит првим робијашким животом. Налазећи се пред гоњењем савести, као и пред сазнањем да је убио човека, Василије није ни знао шта да ради нити је могао да донесе ма какав дефинитиван закључак. То несналажење Василија је гонило на лутања кроз град, пијући и тетурајући се....

* * *

Свитало је прво пролетње јутро по извршеном злочину над Антонијем. Василије, мастан и поцепан, излажаше из каване „Златан Пор“, у коју је често свраћао. Беше пијан. Ступајући на тле улице несигурним кораком, он се заниха на леву страну и налете на једног човека свом снагом. Тај непознати, уплашен Василијевим изненадним налетом, збуни се и трже. Али, препознавши у јутарњем пијанцу некадашњег свог познаника, насмеја се и придржа га да не би пао на земљу.

— Гле, одкуда ти овако рано весео да наиђеш на мене?

Василије, буљавим очима и закрвављеним, отклопи своје до пре тога стиснуте вилице и показа огромна уста разјапљена, из којих прокуља један непријатан и кисео задах алкохола.

— Хм! одкуда!... из пи.... па!... Шта хоћеш? Непознати се грохотом насмеја.

— Опет онај стари Василије из Солуна! Зар мене не познајеш? Ја сам Глигорије... ситни трговац манастира.... Ја сам онај. ...знаш... сети се!...

— А!... јест!... јест!... него где је моја кућа? Знаш ли, а?

Глигорије, нагађајући од прилике, ухвати га под руку и поведе ка Приштинској улици. Уз пут почео је потсећати на мучне дане из рата, на Солун, на Африку, где је он са Василијем читаве три године провео, не раздвајајући се од њега. Василије, пијан, одговарао је једва разумљиво, и обично при сваком закључку његових започетих мисли завршавао би: „јест!... јест!...“ Глигорије, обрадован пак, што је кроз Василија васкрснуо читави један период из његова живота, без обзира што га Василије не разуме, говорио је без прекида, у неком заносу, као да га беше овладао жар младости, када је свака изговорена реч једно чудесно пријатно надахнуће. Он му је на брзу руку испричао о Албанији, о кршевима кроз њу пролаженим, о глади, о ужасу рата. Говорио му, унет у Василијево помодрело лице, верујући да ће му све то одлакнути.

— И... тако је све прошло.... Дођем својој кући, Не затекнем жену. Не затекнем никога. Био сам убијен од бола. Пало је нешто на моју главу. Посумњао сам. Јер рат је рат. Мора да ме је жена оставила. Отишла са другим. Почнем да се распитујем. Казаше ми да је у Малом Мокром Лугу, и тамо живи са неким сеоским трговцем, који се обогатио за време рата. Нађем је. Она иста као што је била. Лепа и крупна. Упитам за бегство.

Без почетка

3

А она рече: „Не волим те... волим овога“. Мени се смрче. Смрче ми се, и убих је.

Василије код ове речи стаде и задрхта.

— Како? Како? Убих је... баш убих је... као ја... Да, да!...

Глигорије се трже.

— Па... јест. Убих је. А зар ти не би исто урадио?

— Ха! ха! Да ли бих и ја исто урадио?

— Да.

— Па зар мени ти такво питање постављаш?

— Да. Зар ти не би исто урадио?

Василије се зацени од смеха. Глигорије беше увређен тиме, али, знајући да је Василије пијан, понови:

— Ти си данас луд. Ти не знаш ништа.

— И не знам. И боље је што верују да не знам. Јер бих одавно био на робији по други пут.

— Како? Зар...

— Не, не! Не говори даље!... Ја... ја сам робијаш... јест! јест!...

Али Глигорије, верујући да Василија тек сада почиње да хвата алкохол, стеже га јаче за руку и поведе кући. Међутим, Василије се истрже и стаде.

— Куда? Куда, брате мој? Ја више немам куће. Ја лутам из каване у кавану и никада...

— Не говори којешта. А шта ћеш да радиш са женом и ћерком?

— Са женом! са ћерком! Са њима сам учинио исто... као ти... убио... и... то је све... знаш, све... не питај даље... Даље још горе... Даље је гадно... Даље је одвратно, као што сам ја данас одвратам. Али ћути...

После тога Глигорије није више ништа питао, већ је ухватио под руку Василија и свратише у кавану „Зеца“.

Сутрадан, у рано јутро, улични продавци но-

вина из свега гласа викаху: „Крвави злочин једног пијанца! Убиство у кавани „Зеџ“! По томе се може закључити, да је Василије у кавани продужио злочин започет у возу са Антонијем.

* * *

У мирној и скрушеној породици у Прокупљу, где беху свега два члана, мати и кћи, тога дана осећала се удвостручена жалост: с једне стране оживеле су успомене на покојног Антонија а са друге стране, дрхтући, сазнато је из „Политике“ за убицу Антонијевог. Уплакане, подбуле од једномесечног плача, Марија и Ксенија, беху пред новим догађајем, онеспособљене ма за какву освету. Оне су само жалиле Антонија дубоком тугом, и ни на крај памети није им падало да траже главу Василијевог. Њихове очи беху упрте ка небу и, у тим моментима, оне су молитвама тражиле божју помоћ. Без великих средстава новчаних, повучене од увек од спољњег света, који их се није тицао, ма да су биле према свакоме предусретљиве, Марија, жена покојног Антонија и Ксенија, његова кћи, професорка у гимназији, у несрећи која беше задесила њихов дом изненадном смрћу Антонијевог, нису се опајале у граду маленом, у коме су живеле. А колико се имало непријатности, кад им свет навре у кућу да изјављује своју жалост по обичајима хришћанства! Колико су патиле њих две кад им је био разрушен мир! Али, питоме и приступачне, оне су сносиле кроз бол сав тај метеж, облигатам после смрти сваког човека. Њихова се кућа претворила за моменат у једно свратиште жена. И тада, без реда, падале су разне идеје посетилаца или упути, шта оне две, Марија и Ксенија, треба да предузимају. Осетише први пут, да свет то чини не ради неке самилости, него ради сензација, од којих би, у доколици, данима живео интензивније

и без моноотије. И ћутале би и биле би покорне пред свима тим апетитима. При томе пазиле су да не буду некоректне да не би доцније, због какве непромишљености, могле бити предмет оговарања. Марија и Ксенија допуштале су читаву преметачину по својој кући. Јер жене, посетиоци у тузи, поред уобичајеног плача, још са прага куће волеле су да завире у кутове кућње и да својим очима помилују сваки предмет. Онда, по свему томе, развезао би се разговор о мртвима, коментарисале би се последње речи умрлих. Знајући све то, Марија и Ксенија биле су тога дана робови и ћутале су, дубоко утонуле у свој бол и у свој живот. Не, дочекавши да падне ноћ, оне су легле, једна до друге, и пригушено заплакале...

Сутрадан, пред само подне, беху изненађене, кад на прагу свога дома угледаше рођеног брата пок. Антонија Стевана, са којим су били у свађи читавих десет година. Он беше просед човек, доста добро одевен, дежмекаст и мањег раста. Имао је очи ситне и лукаве а на уснама му вечито лебдоциничан осмех. Спазивши га, Марија се збуну и помало уплаши. Али добра, васпитана у тој мери да никога са прага свога дома не одагна, она је процедила:

— Уђи!.... уђи!... Ми... ми смо изгубиле Антонија... јединог и доброг.

Стеван развуче своје танке усне.

— Изгубили! Шта можемо даље... морало је...

Потом уђе у кућу и одмах наиђе на Ксенију.

— А!... ти ту!

Ксенија, која свога стрица није волела, устаде са столице.

— Дobar дан, стриче.

И бризну у плач, сетивши се свога оца. А Стеван, увек суров, место да пружи утеху, примаче се Ксенијином уву и шану:

— Моја освета.

— А што? И докле Стеване? Марија скочи. —
Зар ниси заборавио?

— Не и никада! Сада је дошао тренутак да узмем
оно што раније нисам могао. Документа је нестало
са Антонијем, да смо се ми поделили.

Марија и Ксенија се код те реченице тргоше,
као да им нож забоду у срце. Али, при свему томе,
оне успеше да задрже хладнокрван израз на лицу.

— Па узећеш, и шта онда? рече Марија јед-
нако мислећи на сандук са документима од вред-
ности, који, од смрти Антонијеве, ни дирнула није.

— Узећу! Ова кућа неће бити ваша. Ја ћу њу
узети а вама нека остане остало. Шта ће мени поље!
Шта ће мени то!

Ксенија, раздражена, наљућена као рис, скочи
и унесе се у лице Стеваново.

— Па? Па онда? Ти ћеш увек бити оно што
си био: скот. Ти ћеш бити човек, који ће носити
жиг. А ми ћемо живети као и увек. Ја имам од
чега да живим. Имам и своју матер да храним.

Стеван се смејаше.

— Луда кумријо!

— Скоте!

— Кумријо!

И Стеван паде у једно хистерично смејање, да
се Марија забрину да није изгубио памет. Приђе
му и затисну му уста.

— Овде се не може смејати.

— Да... да!... Напоље! повика Ксенија. — Није
ово још твоја кућа. Ми је држимо... наша је....

А Стеван погледа и Марију и Ксенију и, изла-
зећи из куће, засмеја се.

— Видећемо!... Председник је мој човек... По-
главар исто тако... И министар, и сви... Видећемо!...

Потом изиђе а Марија и Ксенија згледаше се,
па одједном јурнуше на сандук са документима.
Извадише све. Претурише. И у једном завежљају
наиђоше на неколико хартија. Журно почеше да

их прочитавају. Јуриле су очима преко слова. Најзад, угледаше последњу хартију. На самоме почетку беше написано: Поравнање између Стевана Савића и Антонија...

— То је!... то је!... викну Ксенија. Затим зграби докуменат, изјури на врата и полете свом снагом у правцу Стеванове куће. Јурила је бесомучно. Свет се за њоме окретање. Поред њених очију промицале су људске силуете и у њеним зеницама, устаклењеним, које су виделе само један циљ, навирала је змијска срџба. Ксенија беше пустила на вољу сву њену снажност и одлучност, да стрме у безумност. За њоме лепршаше задњи део њене сукње а по ка лдрми отпадаху, део по део, парчад од високих штикала, као да их каква огромна снага распцкава. И можда тек што је Стеван крочио у своју кућу, у своју собу, Ксенија стиже пред његове ониске прозоре и поче да лупа у њих, вичући:

— Ево!... ево!... Није нестало! Све је ту! Антоније није однео са собом ништа! Погледај!

Ксенија разви једну пожутелу хартију, исписану доста нечитким рукописом. Свет се поче окупљати око ње. Он не схваћаше прави смисао целог њеног узбуђења и вероваше да је полудела из превелике туге за оцем. Међутим Стеван се у то појави на прозору и, наљућен, раздра се свом снагом свога храпавога грла.

— Луда!... луда!... Одбегао од ње љубавник... Ја сам га отерао... Хтео сам да очувам част мога брата... Она је блудница!

На ту Стеванову малу беседу са прозора, Ксенија и окупљени свет умукосе и згледаше се међусобно, не могући да верују у тако тешке оптужбе човека, који је био дужан, по сродничкој вези, да штити Ксенију. Она пак, Ксенија, утучена, малаксала, обори главу ка земљи, окрену се и пође лагано својој мајци. И тада, видевши да је спасен

једне жене, која је на свој женски начин штитила право, отпоче низ клевета упућених на Ксенијину част.

— Љубавник! Не, не!... Ја нећу, и ако сам био у свађи са Антонијем, да његова кћи каља његов живот. То не може! Хоће девојка љубавника! Зар је то утицај њене школе? Зар толике школе прошла да би дошла опет у ред са најгорим женама? Нећеш! Нећеш! Има још правде! Има закона! Има Бога!

А присутан свет, загледан у Ксенију, која одмицаше све више од Стеванове куће, као из једног гласа повика:

— Аух! Аух!

* * *

Један цео дан и једну целу ноћ проплакаше Марија и Ксенија над судбином, која их беше ухватила у своје кошчате руке и држаше их немилосрдно у своје загрљају. А за то време, кроз мали град Прокупље, препричаваше се цео живот Антонијев, његове жене и његове кћери. У томе језичноме хаосу света, који ретко зна за милосрђе, који никада није штедео најосновније осетљивости, осећало се да је Антоније целог свог живота био нитков и да његова жена никада није била морална. Међутим, све је било обрнуто: да је цео свет био неморалан, и да је цео Антонијев дом био на нивоу једног светог места. И баш због тог контраста, разумљиво је што је одмах центар целог напада била Антонијева жена и њена кћи. Директор гимназије, иначе једна најординарнија паланачка индивидуа, одмах је упутио акт Министарству Просвете и тражио отпуштање Ксенијино из службе. Председник општине, човек који никада није знао више него што би могао знати његов пандур, почео је предузимати разне мере, да држи на присмотру Маријин живот. И тако, за кратко време, после свега онога што је Стеван учинио, Антонијева кућа постаде нај-

важнији предмет најсуровијег препричавања. Марија пак и Ксенија, шта су могле друго да раде, него да сносе сву тежину свога живота стоички, и да буду повучене из сваког саобраћаја са људима. Оне више нису знале да макар и једним оком слободно зазуре у слободан зрак небески. Уз то, као последица свега тога, као сатисфакција, Ксенија бива отпуштена из службе, и од тога тренутка њихов живот постаје све беднији и све огорченији. За моменат срушила се цела кућа, коју је Ксенија, улазећи у живот као свршени философ, сазидала у своме наивном мозгу. Пала је сва романтика са њених сања, и онај стари демон који вечито води људе странпутицом кад би покушавали да пођу у рај, беше стегао Ксенију у своје кврге. Она од једном упаде у гро реализма животног, о коме врло често слушаше нетачности са катедара својих професора литературе. Ксенија осети и мржњу и бол и гнев и све наједанпут. Њој живот изгледаше, кроз ову нову призму, на бездан, и она поче долазити до сазнања да је дошао моменат, да се мора повући са његовог тла, и да је цео њен спас баш у тој одлуци. Али, пред таквим горким разочарењем, један нерешен проблем беше њена мати, и она се морала пустити да тоне и да прима све сарказме, који јој беху упућивани од оних за застором прозора њихове куће. Мати, то је дужност, и она, Ксенија, сада бивша професорка, мора је савладати.

— Шта можемо друго да тражимо од живота, него само да се помиримо и да живимо, кад смо већ дозволили да се родимо! Јер живот, сем тога родити се, ништа друго не даје.

Тако говораше бивша професорка, кад је осетила да је сама.

Па ипак, у тој принудној тишини, Стеван их није остављао на миру. Он је долазио у њихову кућу, као нека утвара. И онда, као сваки лукав чо-

век, отпочео би стари разговор о кући и о томе, да он може све.

— Него нећу! Нећу силом. Сами ћете све дати. Даћете и живот.

Међутим, Марија и Ксенија увек су ћутале и ропски су подносиле увреде, које је Стеван бацао. Жене, по схватању друштва, немају права ни да реагирају нити њихов револт може да добије другојачији облик, него што може једно ћутање да дадне. А Стеван, знајући да су и оне свесне свога инфериорног положаја, искоришћавао је ту слабост. Није било ни вечери ни јутра а да им Стеван не дође под прозор и не потсети их на грозну смрт Антонијеву. Ксенија, утучена до сржи, без снаге, инертна у штићењу свога права, једнога дана ипак је морала да се стави пред Стевана и умоли га, да престане са увредама и да их остави на миру.

— Зашто? питао је Стеван. Зашто? Ја сам само хтео да вам покажем да вам могу стати на пут.

— Али кућу ти нећемо дати. Ја сам једини наследник. Ја је нећу оставити другоме.

По томе се Стеван замислио, а Ксенија, за тренут, додала:

— Покојни отац оставио тестаменат. Нашли смо и то, и мајка и ја продаћемо и кућу и виноград.

Стеван на ову чињеницу није умео да стави приговор. Не чекајући, а Ксеније уверава да га је победила, уђе у кућу и треском за собом затвори врата.

* * *

То беше у само лето. Василије је седео на оптуженичкој клупи, погрбљен, сед. Упитан да ли признаје своја два злочина, без двоумљена, он је изговорио:

— Признајем и не потсећајте ме више. Ја сам

рекао код полиције, шта сам имао рећи. Данас је на вама да кажете. Ја чекам.

Тако је отпочело суђење. Отпочело је једно чудно расветљавање злочина Василијевих. Пок. Глигорија невенчана жена, говораше:

— Треба га, господо, убити. Зар је право да ја останем са двоје деце на улици а да се убица мога мужа не казни највећом казном? Василије је мени отео срећан живот. Он је отео мога мужа зато што није био задовољан собом и зато што није знао ни сврху свога живота. А зар се то тиче мене? Зар ја морам да делим његову судбину? Василије је био нитков, а његова је кћи била проститутка. Тим пре његова глава мора бити јевтинија.

Василије је код последње реченице скочио са свога места.

— Господо, ја хоћу да ме не вређа! Она није жена Глигоријева. Она му је била наложница.

— Да те не вређам! одговори она: — Ти си разбојник и ти си убио мога мужа. Скоте! Проклеетштино! Убио си жену. Убио си нашег Антонија! Твоја је кћи отишла у проститутке. Убио си мога мужа. Шта ти хоћеш? Ти више немаш права да тражиш ма шта. Ти више немаш части, и откуда ти можеш да осетиш увреду? А Глигорије је био мој муж. Истина, нисмо се венчали, али зато и он је мене сматрао женом и ја њега мужем. Ми нисмо били богати, да би смо се венчали.

Василије се скљока на своје црно седиште и зајеца, а жена покојног Глигорија настављаше све јеткије:

— За живота покојног Глигорија, ја и моја два детета имали смо удобан живот. Сада ми тога немамо. Ми можемо лако за кратко време да закуцамо на туђе прагове, и може нам се десити да будемо одагнани. Шта ћемо онда да радимо? Ја ћу већ бити превише стара да чувам своју децу а она

ће бити неупућена у живот и пропаће. Па зар и моја деца да пођу путем, којим је ишла кћи Василијева? Господо судије, ја тражим смрт као казну за убиство мога мужа! Тражим ту казну да виде остали, да људи могу да казне своје убице. Један човек не сме бити јачи од свију нас. Он је сам; нас је више.

Седнувши на седиште, жена пок. Глигорија, прозвана на листи тужилаца као Евдокија, уздахну. Њој се учинило да јој беше лакше после свега изговоренога. Њена туга, њена сиротиња, све то постаде ношљивије. А од смрти Глигоријеве није проговорила ни речи. Ћутала је и лутала збуњено у судбинским путањама. И на суђењу, кад је заузела став упорног и неумољивог тужиоца, она је дала одушке нечему што ју је давило, притискало бездушно. То су сви присутни разумели и тај њен став нико није погрешно схватио. Напротив, и публика и судије спонтано су одобравале Евдокијин трзај. Можда је у томе моменту био изузетак Василије, али на њега нико није обраћао пажњу, тим пре што се није могло наћи ниједно оправдање за злочине, које је починио. Једини човек, који је волео Василија и који је најбоље ушао у праву суштину његових злочина, беше један старији, доста добро одевен господин. Он се проби кроз редове публике и, трчећи, дође пред судије :

— Чекајте! Није истина! Василије није злочинац. Он је моралан човек!

Изненађен што се нашао човек који се не баца каменом, Василије подиже главу и спази једна згурена леђа пред собом. Али кад непознати окрену своје поглед према њему, он задрхта. У непознатоме Василије упознаде свога старог пријатеља, човека који је у затвор кришом дотурио писмо, обавештавајући га о свему, шта непознати намерава чинити, да Василија спасе притвореничког

очаја. И у моменту када је непознати човек утрчао и стао пред судије, Василије је за тренут имао један јасан план о бегству. Инстинктивно он осети да је дошао тренутак да се дочепа слободе. Све се утишало у судници. Очекивало се расплетање целе загонетке злочина Василијевих. Али задихани човек ћутао и гледаше унезверено. У прво време веровало се да је наступило узбуђење. Међутим непознати је упорно остао непомичан, нем као да је нека воштана фигура. У сали се чуло дошаптавање. Са левог угла из дна суднице проломи се протест. После тога узвици учестае. А посађене судије около једног дугачког зеленог стола одскочише од својих седишта. Они се узбунеше. Њихова лица добише неки зелени изглед. И викнуше као у један глас на непознатог да говори.

— Ја сам Петроније Илић, рече непознати. Ја сам... ја сам пензионер... продужаваше Илић. — У младости сам био коњички официр. Био сам... био сам и у рату... Знам шта је рат. Осетио сам га из близа. Био сам и рањен... А сада...

— Па шта се то нас тиче? Упаде му у реч најстарији судија и лупи у сто шаком. — Ви знате да је сада на дневном реду друга ствар. Рат нас се не тиче. Он је давно прошао. Ми судимо Василију Петровићу... судимо једном злочинцу... О томе говорите!

За време говора судијиног неколико је пута упадала у реч Евдокија.

— Говорите! настављаше најстарији судија. — Говорите о главној ствари! Ми немамо времена за философирања.

Петроније Илић се накашља и отпоче.

— Јест!... да!... Добро је то, господине судијо, што сте казали. То је мудро... Али... хтео сам рећи... Да, да! хтео сам рећи нешто за Василија. Он је ратовао... Он је чинио у рату оно што није хтео...

Он је добар човек... Други су фактори на њега дејствовали... Не заборавите!... Упамтите!

— Опет! опет! То су глупости! То није важно.

— Па шта хоћете?

— Шта хоћемо! Говорите конкретно!

— Лепо. То јест, то је најлепше... Василије је био добар човек.

— Даље! судија викну, бојећи се да Петроније не отпочне своју философију.

— Даље... ништа... ништа! Рекао сам тиме све... немам ништа друго позитивно.

— Па шта сте сада хтели?

— Да вам то кажем.

— То не значи ништа. Кажите нешто позитивније.

— Позитивније! Ох врага! То је најпозитивније.

— Говорите, иначе...

— Говорим... говорим... ево, односно, чујте...

Василије није злочинац и он није крив за своје злочине.

— Него ко?

— Сви ми.

У судници настаде смех.

— Ви сте занимљив човек, рече судија смејући се а и верујући да има посла са неким лудаком, који је пре кратког времена изашао из луднице.

— Јест, јест!

— Да ви нисте у рату били коитузовани! Упита судија, гушећи се у смеху. Да вас није шрапиел погодио у теме?

— Није! скочи Василије, осетивши да је судија упутио једну провидну алузију на присебност Илићеву.

— Ђути!... Ти немаш права да говориш!... обречу се судија на Василија.

По томе, за секунду, настаде у целој судници

ћутање. Али та замрлост моментана више је личила на тишину, која ће доцније мало избацити огромну ерупцију.

— Па? Судија ваљда по десети пут прекиде мучну занемелост, која овога пута завлада и код свих присутних.

— Па... занимљив нисам, али јесам истинит, одговори иронично Петроније.

— Не тиче нас се таква истина. Суд тражи истину, која је у закону као истина означена.

— Зар закони не воде рачуна о другим, нашим, човековим истинама? Онда опростите моје незнање. Знате...

— Закони су огледало човековог живота, прекиде кратко најстарији судија.

— Закони!... То је ваше мишљење.

— Не, то је мишљење свију.

— Штета.

— Шта кажете? раздра се судија.

— Хтео сам рећи да је то добро... управо да је то најбоље.

У судници се створи један вео густе атмосфере. Судије измењаше погледе, и из њиховог лица оцрта се збуњеност. Но баш у томе моменту један викну:

— Каква је то комедија! Ухапсите тога човека! Ухапсите га... Ухапсите...

— Зашто? отпоче Петроније Илић, окренувши се публици. — Василије је добар човек, добар сам и ја. Василије није убица своје жене, кћери, Антонија и Глигорија. — Поћутавши мало, он се брзо окрете судијама. — Злочинац је социалан метеж, који је начињен ван снага Василијевих. Ко је хтео рат? Зар је њега желео Василије? Он је био узоран човек. Рат га је упропастио. Рат је злочинац. Због чега не одговарају његови проузроковачи? Они иду слободни. Богати су. Пијанци.... шире кугу на све стране.... А јадни Василије, коме су украли срећу,

одговара! Његова је судбина горка. Њега треба жалити. Па сад кад Василије нема ништа, Василију, Василију, Василију хоће да узму и задњи трзај: живот! Доле! То није правда! То није истина! Треба мењати законску истину! Доле! Доле! Доле!

Петроније Илић махао је рукама над главом а лице му беше поцрвенело, као да се крв разлила по њему. У судници се направи вазар, паника. Заврјаше звона на узбуну и унутра улете неколико жандарма. Урликало се. Летеле су столице. Звиждало. Кукало. Била је судска сала за кратко време лудница. Није се знало ни за какав ред. Народ је скочио и, у своме револту, тражио да линчује Петронија Илића и Василија Петровића. Али обојица су били већ ван опасности. Неопажено, хладно, будући да је цела ова хука била прорачуната, они су изашли из суднице на једна малена, споредна врата и изгубили се, кроз судско двориште, у непознатом правцу. И тада, као задњи рефрен целокупног хаоса у судници, одјекнуше наредбе:

— За њима! За њима! У потеру! У потеру!

За овим се зачуше топот ногу узбуњених жандарма и побеснеле масе низ степенице....

— Уа! Ухватили га! Ухватили!

Међутим, Евдокија беше остала у судској дворани и шапуташе:

— Тешко! Тешко! Данас се тешко хватају бегунци. Данас су сви на страни његовој. Тешко мени сиротици! Ја сам највише настрадала. Пропала сам.

Затим, као да дође к свести, она скочи и појри низ судске степенице, избежумљено вичући:

— Проклет! Проклет!

*

О целом скандалу који се догодио пред судом, сутрадан писали су дневни листови опширно. Продавци новина, поцепани и гладни, викаху промуклим гласом улицама, и тога дана свет, као полудео,

грабио је „Политику“ и „Време“. Није било човека, који не коментарисаше случај Василија Петровића и Петронија Илића. Неко је у овој сензацији запенушио Ломбрововом научном теоријом о рођеним злочинцима. Неко је пак, на супрот томе, заузео позу тужиоца друштвених диференцирања, која изазивају рађања злочиначких типова. Међутим, са треће стране, трибунски, бацаху анатеме на рат, на то збиће човекових демонских апетита, који су изазивали антагонизам међу класама. И за једно релативно кратко време цела је варош брујала, и од уста до уста преношене су најфантастичније вести о Василију. А сва је комедија била у томе, што је побегао један убица и један сведок појављен у току самога процеса пред судом. За то време, Василије и Петроније, не знајући шта се дешава у вароши, лутаху пољима, избезумљени, уморни и гладни. Они су се нашли један другом у очи. Идући, они прелажаху села, једно за другим, непажљиво и мирно, као да за њима не дрхте телефонске и телеграфске жице. Али, кад је њихов положај почео да добија озбиљнији изглед, кад се јавила свест о последицама у њиховим лобањама, о свему што се десило, Василије је стао, насмејао се и рекао Петронију:

— Шта треба сада радити?

Петроније не одговараше на ово питање, будући да и сам није знао излаз из положаја у коме су се нашли. Василије беше упоран, и он стаде пред Петронија. Њему изгледаше да су видици о којима је писао Петроније са неким одушевљењем нејасни, да су помрачени и да тек сада настаје ковитлац. И у моменту, кад је хтео један позитиван одговор од Петронија, Петроније се одједном помео.

— Куда? Ја нећу вечито да лутам. Ти мораш рећи... ја очекујем од тебе... говори! Василије наваљиваше на Петронија. Али, ненавикнут да се упушта у расветљавање оваквог проблема, Петро-

није је био очигледно збуњен, јер ни сам није био свестан шта треба радити. Он је знао да Василија мора ишчупати из апсеничких мрачних ћелија. Знао је да Василије заслужује бољи живот и, ма да убица своје жене и Антонија и Глигорија, не треба да поднесе последице, будући да је веровао у друштвену несавршеност и у друштвену негативну функцију. Петроније је осећао да друштвом влада једна минимална снага, и да је та снага инфериорна често пута према проблемима, које треба и мора да решава. За њега је много лакше било да уђе у техничку страну једног проблема, да га са спољне стране испита, постави, али њему беше најтрагичније кад је морао, остављен самом себи, упуштати се у суштаство материје. Петроније је осећао у потсвести, да је друштво са свима својим атрибутима докончало свој живот. Он је био убеђен, да је целоме XX веку, после Светскога Рата, потребна радикална операција, која би, по свима постулатима стварних потреба човекових, отклонила све туморе са трбуха друштвенога организма. И то, кроз дотурено писмо Василију Петровићу, он га је убедио да су и његова савест и његови злочини продукат сила ван његових психичких таласања. Али сада, када је Василије побегао из суднице, када су се обојица нашли један пред другим, Петроније више није имао прибраности, и он је осећао пред собом бескрајно много више инфериорности, него кад се јавио Василију да га спасава. Слобода је блескала пред његовим устакљеним очима. Она је била грандиозна, недокучива. Она му је отворила сва затворена врата, на која је он, стремећи, бацао своја копља. И изгледало је, гледајући га таквог, да је цела збуњеност дошла баш због тога, што није знао даље надирати са Василијем ка срећи, о којој је он, удишући рат, непосредно, сањао. А чини нам се, да га је смело оно вечно проблемско, оно што нам после напора готово увек замрачи ум, оно што

нам одмах после остварења наших стремљења дође као резултат баш саме те наше акције. Али, на- супрот Петронију, Василије је био категоричнији. Он је тражио одговор, и он је био свестан тога хотења.

— Ја не знам шта ћу сада радити. Данас је мени у судбини записано две ствари: осећам и своје злочине и твоје незнање. Зашто си ме из- влачио на слободу, кад сам у њој много већи сужањ него што сам био међу тамничким зидинама? Зашто си ми дао једну ствар, о којој ни сам ниси на чисто? Ја хоћу од тебе да ме упутиш. То је моје право. Ти си створио у мени једно ново осећање. Дао си ми могућности да осетим слободу. Па због чега сада ћутиш? Зар ћутањем не ствараш према мени злочин, иако си хтео, спасавајући ме, да осу- диш злочине друштва? Твој злочин и злочини дру- штва истог су калибра. Друштво нас је убијало, што нас је прво епидемисало разним бацилима; ти нас убијаш, што нам, у слободи, дајеш замрачен зрак. Мени се више не враћа у затвор. Разбудило си ме... дао си ми вид... Све је то мени било да- леко... Па што ћутиш сада? Говори!... говори!... Иначе падох у страшније амбисе... Говори Петро- није!... У писму си ми дао обећање да ћеш ме до краја спасавати. Казао си: да сам ја човек и да не смем падати у канџе гриже савести. Јер, велиш, савест су измислили они људи, који целога века чине покварењаштва и, из страха да не би имали конкуренције, они су бацили у душе човечије грижу савести. И ја сам те послушао: бачена је и савест и покајање. Више тога немам у својој лобањи. По- стао сам други човек, без савести, без покајања. Постао сам човек, како ти то кажеш, који ће се тек родити.

Петроније се осврте на све стране и инстинк- тивно развуче усне на смех.

— Да... да! Ти имаш права... ја сам те наново

упропастио. Али слушај ме. То је једна проста прича. То сам ја сам доживео. Видиш: умро је један мој друг официр. По обичајима, он је био на вучен свечаном униформом коњичког официра. Пред сам погреб, његова мати примети да на његовим раменима нема еполета. Обратила се мени за помоћ. Рекао сам јој: „не брините, то је лако“. Дохватио сам еполете. Мучио сам се. Али мој друг беше охлађен и крут. Није била лака ствар. И кад сам успео да их добро ставим на рамена, отпочео сам испод шињела, знојећи се читав један сат, да вежем машну. Међутим, изгубивши већ снагу, мени паде на ум, да та машна није више потребна и да се еполете више никад неће скидати са охлађених рамена мога умрлога друга. Машна се везује, јер ће се сутра одвезивати. Да ли ће се одвезивати еполета на моме мртвом другу? Видиш, мени је таква мисао синула, пошто је прошло читав један сат. А тако бива и сада међу нама: мучимо се око једног питања које је излишно. Факат је: ослобођен си... слобода је ту... ти газиш по њој.... Па шта хоћеш? Зар то теби није довољно. Зар вечито морамо падати у грешке због једног малог предмета, о коме ми нисмо ни водили рачуна кад смо стварали планове о бегству. Иди! ево ти лева страна, а ево и десна. Твоја је воља на коју ћеш страну. Моја више није брига како ћеш наново ући у живот. То је твоја ствар. Моја је мисија завршена. Иди! иди! Живот се буди пред тобом. Нека те не спутавају твоје године. Може се бити срећним и у шездесетој години.

Василије се намршти и набра обрве.

- Па? упита Петроније.
- Дакле сам? рече Василије.
- Да.
- И ништа више?
- Ништа.

Василије се окрену леђима Петронију и лагано поче одмицати ка југу.

* * *

Марија Савић је умрла после кратког времена. Ксенија проведе једну целу ноћ и цео дан у сузама. Али судбина је судбина: нити ће се мртав сузама подигнути нити ће се пак жив усрећити. И баш у моменту, када се из куће износио ковчег са Маријом, Василије изненадно, поцепан, блед, обрастао белом брадом, стаде пред кућу. Погледа неколико тренутака и, како је био гладан, без размишљања приђе и нађе се у послу. Стаде облетати око Ксеније. Тешио је, да је на себе скренуо пажњу.

— Ко сте ви? — упита Ксенија.

Василије се правио да не чује, и даље је радио. Али Ксенија се није задржала на првоме питању, него је почела да наваљује једном женском насртљивошћу. Тада Василије изусти:

— Па... ето, човек без куће... сиромах... убоги...

А кад је већ Марија била сахрањена, кад су биле посвршаване све потребне ствари по обредима цркве, Василије је био примљен у кућу Ксенијину и јео за покој душе покојне Марије. Мљацкао је, зевао; трпао у уста без реда што је дохватио до руку. У прво време није осећао ништа нити је могао предвиђати, да се налази баш у кући човека, кога је он у возу једнога дана убио зверски. Али тек што је дохватио боцу с вином, Ксенија му приђе.

— Човече, ко сте ви? Одакле сте? Зашто не кажете своје име?

— Тхе! насмеја се Василије. Због чега вам је потребно моје име? Моје име неће никакве користи да Вам пружи. Име је име. Оно не значи ништа, ако за собом не носи једног доброг човека. Ја нисам добар човек... ја сам сиромах...

Ксенија се нађе у чуду и беше готова да на-
ново наваљује на Василија. Али сложивши се са
Василијевим резоновањем, она се умири.

— Да. Имате право. Ако име нема испод себе
човека, оно није вредно. Што се тиче тога, да ви
нисте добар човек, ја у то не верујем. Ваше лице
показује једну добру душу.

— Па... заустави Василије, но Ксенија га брзо
прекиде.

— Имате ли кога?

— Не.

— Никога?

— Не.

— Па будите код мене као слуга.

Василије се насмеја.

— Хоћу, рече он.

— Но... ја немам новце... ја могу да храним,
одевам да...

Она се заплака.

— Не плачи, дете моје, рече јој Василије. —
Дух твоје мајке лебди... он је ту... ћути! Ћути!
Помири се да је човечји живот вечита борба. По-
слушај! Ја знам... знам добро те ствари...

Ксенија је слушала речи, које давно није чула.
Осетила је оно, чега је била лишена од дана, када
је изгубила службу и када је цела варош била
гракнула на њен морал, на који беше први камен
пао из руку Стеванових. На њено лице падоше
невидљиви букети од ружа и би црвена као крв.
Киптала је у грудима једна бујица. Дрхтала је. Па
приђе Василију. Он се одмаче. Али Ксенија стиште
његово старо раме.

— Добри! једини човече! Први човече! Ви,
то јест ти ме не мрзиш? Ти истину говориш?

Он у прво време није могао да схвати речи
Ксенијине. Међутим, кад му је она испрекидано,
у тренут, испричала целу једну историју, кад је
споменула да је њен отац погинуо у возу од зли-

ковачке руке, да је њен стриц не воли и да цела трагедија њена потиче од њега, Василије је све разумео. У исто време, он је осетио један морални терет, један огромни притисак на теме, што је ипак прво уточиште добио баш у кући пок. Антонија, кога је он убио у моменту када није могао владати собом и када је био под непосредном влашћу свога бола за умрлом ћерком. Али није рекао своје име и прећутао је оно, што га је гонило на нове гриже савести. Снебивао се, било га срамота. Сазнавши од Ксеније прави узрок њенога сметеног живота, он у себи горко заплака да је Ксенија опазила преокрет у његовоме расположењу. После тога она се приближила и, загрливши га, почела са новим питањима. Хтела је по сваку цену да сазна Василијево име. Хтела је можда и више од тога, више него би дозвољавала радозналост човека у сличним околностима. Но на сва та њена наваљивања, он би махнуо руком и рекао оно, што је већ тисућу пута учинио пред осталим људима, кад би се заинтересовали за његов живот. Само је ствар била у томе, што Василије никако није имао снаге да открије себе из страха да не би пао у руке полиције, која у велико трага за њиме. Било га је страх и због тога, што га је од момента састанка са Петронијем Илићем гонила једна нова љубав, препорођена за минут у судници, из које је побегао. И сада, када се нашао наново пред оживелом успоменом на Антонија, на кога је био пао вео заборава, Василије је стајао пред новим борбама и пред новим сазнањима. Али, као што је речено у почетку, он је осећао страх за собом више него икада, можда чак више, него што је страховао за свој живот у младим годинама.

Па ипак је рекао име да би умирио Ксенију. Но то име је било лажно.

— Дакле, зовеш се Петар? упита Ксенија.

— Да.

— А презиме?

— Па шта ће вам баш оно? Доста је да ме зовете само Петар.

— Али ти мораш имати и презимена?

— Свакако.

И Василије се насмеја.

— А где ти је родно место? упита Ксенија.

— У Пироту, Василије наново слага, но одмах упути пажњу Ксенијину на другу страну, тражећи од ње неко запослење да би се одужио за храну коју је добио.

— Шта могу да ти дам, него ли само да те упутим у подрум за дрва!

И она му показа подрум.

* * *

Прошло је седам дана од смрти Марије Савић. Ксенија се беше помирила са судбином, а Василије се пак одомаћио, као да је цео живот провео са Ксенијом. Међу њима дошла нека несхватљива љубав и они се сродише. Она га упутила у све тајне своје мржње према стрицу Стевану, што је он очински прихватио, уверавајући је у готовост да је брани и чува од било каквог настрадања на њу, на њену част или успомену на њеног покојног оца Антонија. Та брига у неколико требала је да значи откуп његових грехова, као и одушку свих његових расположења, која су га мучила непрекидно. Осећало се приметно, да се ватра у његовоме бунтовноме срцу стишавала, да пламен више не избија ван површине организма, али да ипак све не даје апсолутан мир. Привићења нису престајала да гоне, био је нервозан. Још непрекидно осећао поглед неког великог, огромног ока, оног ока, које му задавало страха. Оно га је пекло и ма где се нашао, он је, као са неба, чуо гласове; чуо вапаје и био присутан последњим трзајима покојнога Антонија. Поред свега што је по спољњем

изгледу више лично на сталоженог старца, Василије је, у пркос свему томе, био вечити роб својих злочина. Као сен и као демон јурила су проклетства његове кћери Магдалене, и као да увек још чита последње њено писмо, које је као рефрен из свакога кута његове душе одјекивало: „јест! проклет!“ Али уплашен да не би био ухваћен и под утицајем Петронијевог писма, које му је обележило јасне видике васкрса, Василије је ћутао и свој бол сносио сам, трпео, ма да је готово свакога дана Ксенија наваљивала да јој прича о себи, верујући да је он чудан човек и да није обичан просјак коме треба само хлеба. Та њена веровања Василију нису била непозната. Он је заволео. Можда би се његова љубав могла тумачити као покајање, као резултат свега што је доживео за кратко време са Ксенијом. Можда је то било чак и развијено осећање за домом, који није имао док је имао своју рођену кућу. Било шта било, тек Василије је у Ксенији оживео своју умрлу кћер и његова љубав у толико је бивала већа. Она није осећала Василијеву психологију, јер га још није познавала. Она то није ни могла опазити, јер је Василије препредено успевао да затури сваки траг, који би га одао. Она је могла само назирати. Али уосталом, није ни требало очекивати, да Ксенија тако брзо продире у тамну душу његову, која беше окаљана безбројним мрљама туђе крви. Мало по природи својој приглупа, наивна чак као дете, одстрањена професорским занатом од стварности, утонула у догме примитивног, непродубљеног хришћанског одрицања, Ксенија је разумела само оно што је било на површини ствари, које је опкољавају. Схватљиво је да је Ксенија остала пред целим Василијевим животом незналица. Једном речу, она је била више поштена и неискварена а мање паметна, иако је прошла кроз универзитетске учиниоце. Она је целога свога живота остала једна добра жена, коју је занео Бог својим

благим лицем, и може се рећи да је у њој црква имала верног свог поклоника. Василије пак, који нимало није давао утисак човека наивног, успео је да придобије за себе Ксенију и да је убеди у његову часност. Он се пред њоме претварао фарисејски. Он је испричао свој патиички живот, али колоришући га сасвим другојачије, него што је био у ствари. Умео је своју тугу обмотати прекривачима тако, да је он у њеним очима остао човек са вишом бедом од осталих. При томе је вешто смишљао како ће изабрати тренутак, да јој ипак једнога дана покаже тајну, која га мучи и која га непрекидно увлачи у све страшније злочине. Но тај дан никако није долазио, и он је још увек био пред Ксенијом Петар и ратии богаљ.

* * *

Једне ноћи силна жеља за исповешћу спопаде Василија. Одупирао се, мучио и, најзад, после дужег колебања, он оде у кавану периферијску „Код два Цигана“. Ушао унутра лагано. Са врата чу да га неко зове. Окрену се и спази чувенога мајстора секира, Сефера, иначе кмета циганскога. Василије му приђе и рукова се.

— Откуда ти, бре Петре? упита Сефер.

Василије се мало замисли, па ће рећи:

— Тхе! дођох да се поциганим.

— А и добро је то. Наш Бог је прави бог. Алах, па алах! И Мухамед, бре! Он, море, даје две жене! Шта хоћеш веће уживање!

— Уживање! насмеши се Василије, седајући до Сефера и лупну о сто за келнера.

— Уживање! Жена! настави Василије. Зар је то уживање?

— А што, бре? Женско, то је мезе. Само кад ми падне на памет њен врат, коса! А у ноћи... ту

је прави живот... него да ми је младост и да ми је, да су на врату набрекле жиле!...

— Море не будали, Сефере! набрецну се Василије. Ти и под старе дане не можеш да будеш паметан. Погледај се! На косу ти снег попадао... стар си као магаре... Тути бре! Остаје ти само бурмутица, вино и постеља за одмор. Ништа више.

У то келнер приђе њиховом столу. Василије наручи ракију. Па се потом окрену уву Северовом, шапућући:

— А знаш ли ти човека, који уме да гледа у будућност?

— Знам, одговори му он.

— Покажи ми га.

— Хоћу, али морамо пазити да нас нико не види. Знаш, ако чује наш оца, наљутиће се на мене. И он врача, али тај што ћу те водити зна боље. То је неки Јеврејин. Скупљи, али сигуран.

Василије се насмеја. Насуше у чаше ракију. А кад испише и последњу кап, дигоше се и журно изађоше напоље. Уз пут су ћутали. Поред њих промицаху циганке, деца, све сами становници периферије. Сефер је гледао у земљу, јер је знао да ће свако веровати, кад улицама ужурбаним корацима корача са човеком ван његове касте, да мора имати нешто по среди. Уз то, узгред буди речено, он је био познат са својим посредовањем код жена сумњивог морала, и онда кад би журећи са погнутом главом промицао поред познатих му лица, знао је да ће пасти у очи и да ће га бар једно дете ухватити. И да би избегао све то, он је прво Василија извео из вароши, па потом га је преко једне греде, где је Топлица најужа, код самога градскога гробља, испод Хисада, до Брзаквићевих Воденица, превео наново у варош и онда доњим делом, одвео га Исаку Исаковићу, једном старом Јеврејину, кога, због величине браде, називаху грађани попом, да му прорекне будућност.

Уђоше на једна мала, уска врата у собу Исакову. Затекоше га на кревету у седећом ставу, скрштених ногу и са бројаницама. Опазивши Сефера, Исак је знао да ће бити посла и пазара.

— Добар вече, рече Сефер. Водим ти једног човека. Није богат, али...

— Па што си га довео? прекиде га Исак. — За паре ја радим.

Међутим Василије, који беше заклоњен одшкринутим вратима, помоли се и рече:

— Имам пара... не бој се!... Уштедео сам! За радио сам...

Исак се доброћудно насмеја:

— Ама човече, не кажем то за тебе. Ја верујем теби. Него, видиш, потсећам Сефера на његова обећавања. Иначе ја радим готово увек без пара: Оно што узем, то је за Бога и за његову милост. Бог говори само пред металом или пред хартијом новчаном... У твоју је корист да даш.

Василије седе до Исака Исаковића, а Исак вешто и дискретно даде знак Сеферу да изађе.

— Е сад идем, рече Сефер. — Петре, сутра ми кажи шта си сазнао. А газда Исак кад нешто каже, речено је и тачно.

Кад остадоше сами, Василије се осврну неколико пута око себе. Осетио је неку дрхтавицу. Намах пало на њега као туч оно што је до час пре негирао. Спопаде га грижа савести. Његов живот васкрсну у овој малој собици. Заблеста као муња.

Па отпоче:

— Слушај! Ја сам убица! Ја сам њих неколико убио.

Исак скочи са кревета и узневерено баци поглед на Василија. Али Василије лагано настави:

— Не скачи! Не буни се! Ја сам убица и жене и кћери и Антонија и Глигорија. Све то ја носим на души. Хоћу да ми читаш будућност. Ха! Ево!

Имам пара! Заштедео сам! Сакупио сам за Бога!
Само говори! Ако ћутиш, полудећу.

Исак, стишан, ухвати Василија за руку и упита:

— Како се зовеш?

Василије се мало промисли, па затим брзо изговори своје име:

— Зовем се Василије Петровић.

— Дакле Василије, ћути и чекај!

Он му стави једну руку на теме а другом га држаше за леву руку. Отпоче неко мрмљање и уњкање: Свемоћни! Адонај! Мала собица, засветљена једном шкиљавом лампицом гасначом, изгледа оне чудесне средњевековне ћелице за исповедања, на оне тајанствене језуитске шупљине, у којима се бескрајна чуда чинила у име Бога или у име неке више правде земаљске. А Василије, понирио је лагано у мистицизам и, као под утицајем Исакових уњкавих мелодија, он је осећао све своје успомене у неком новом оквиру, кроз једну уплахирану душевну притиснутост. Све његове жртве дефиловаху побожним корацима ка њему, благо насмејане, измучене, остарелог изгледа, пожутеле као восак. Василијеве се очи избуљише. А Исак, стари и искусни врач, лагано и невндљиво, подишаше са кревета бачени новац и трпаше га у џеп, не прекидајући да призива Адонаја за спас душе једног утопљеног грешника.

— А... а! Адонај! певушао је Исак. — А... а!
Адонај! Даруј спаса! Даруј!

Тај глас Исаков пливао је кроз густи собни ваздух и одјекивао је као да долази из дубина небеских пространстава. Василије, купајући се у сопственом своме зноју, занет мистиком богова, у коју раније није веровао док је још био под непосредним ударцима књига, јавнога живота и модерних идеја, које су заплускивале, поред осталих земаља и цело Балканско Полуострво, а од којих се већ давно беше одвојио, падао је сада пред призива-

њем богова. Савест је закричала. Он се беше за-
нео епилептичарски у Исакове мелодије. Његове
очи бежу мртве, немоћне и пуне слећеним су-
зама. Једном речју, сав, цео његов скелетски орга-
низам, добио је изглед мртвила и непокретности.
Он је личио на медиуме хипнотизирание, и на први
поглед могло се опазити да је његова воља од-
сутна, да му је неко одузео и да он више ништа
не зна. И чини нам се, да је са њиме било све оно
што бива са свима злочинцима, кад осете да је де-
мон дошао по своје дугове. И...

Најзад Исакова уњкава песма престаде, и на-
стаде тишина. Василије беше искежен. Зној је ју-
рио са чела млазевима. У грлу му нешто роморило.
Исак га положи на кревет и отпоче низ питања.

— Јеси ли крив?

— Јесам, одговараше Василије.

— Кајеш ли се?

— Кајем.

— А за кћер?

— Њу нисам убио, али сам је упропастио. То
је мој највећи грех.

— Признајеш?

— Признајем!

И опет се чу песма: „Адонај! Адонај!“

Међутим, на поновно уњкање, Василије се трже
и разбуди из сна. Баци поглед око себе. Стресе се.
Наједаред му беше гадно. Изненада искрсну ње-
гово старо резонување о својим злочинима. И можда,
кад је Исак веровао да је успео, као што је са
свима осталима до сада успевао, будући да је имао
посла са људима примитивцима, Василије устаде
нагло и процера се:

— Не! Не! Ја не верујем у то! То је само био
један тренутак моје слабости! То је моје лудило!
Не! Не! Ја не верујем у Бога! Ја сам безбожник!
Ја пљујем на Бога! Разуми, попе, Исаче, да је Бог
крив за све наше злочине! Разуми: да је он, као

мајстор, своје тесто заметио са његовим гресима. Па зашто у њега веровати? Зашто, зашто? Зар он има права да преко нас откупљује своје грехе? Зар он није имао снаге да спречава рат? Зар је он смео да благослови све подигнуте велелепне споменике у славу рата? Никако! Никако! Пљујем на све, на све! Ништаван је сав наш живот, док год верујемо да немамо права да поправљамо Божје грехе, оживотворене у људске законе? Доле! Доле!

Исак скочи и затисну му уста.

— Не то! Закон је светиња.

— А! Бојиш се! Тебе страх!

— Исак се поче обртати око себе. Затим на прстима приђе вратима. Одшкрину их. Потом приђе Василију.

— Слушај, шапуташе он. — Не говори тако гласно. Знаш... закони... закони морају да се поштују... Јер знаш, кажњиво је...

— Ха! насмеја се Василије. — Тебе страх! Тебе више страх од казне, него од закона.

— Да, да! Закони се поштују зато што се морају поштовати. Али сматрај да ти ово нисам казао. Сматрај да си ово чуо од другога.

На ово Василије избаци једну псовку и паде наново у меланхолију. Плакао је. На његово мршаво лице капале су сузе. Беше оборио главу. И тако се затресе, као кад је први пут испод његових капака очних склизила суза... Међутим, Исак Исаковић, стари Јеврејин, брадати, бели Јеврејин, обгрли га.

— Стани! Човече, стани: Суза је тешка. Ја видим да си ти осетљив. Знам из онога што си ми казао да ниси прост, глуп човек. Изгледа да си учио школу. Јер онако не би говорио. Али мораш једну истину да признаш: да у најтежим часовима ипак само Бог помаже. Било то ваш, наш или ма чији. Он је посредник. Он је допуна нашег сазнања.

Чуј мене: ја сам Јеврејин и наше књиге то добро кажу. Важно је да је дошло твоје покајање. То је највећи закон и људски и божански. Не сматрај мене као врача, који мора да зарађује. Ја сам поштен. Ох, да није у моме животу било поштења, зар ти мислиш да бих се дохватио врачарског штапа? Мене су људи до овога руба дотерали. Био сам ја и богат и срећан. Данас ништа немам. Једино је моје богатство сада, што искоришћујем туђе незнање. Али теби ћу вратити све новце. Нећу их. Несрећан си као и ја. Поштен си.

И он баци пред њега новце његове. Василије подиже главу и поврати му новац.

— Нећу их натраг. Веровао или неверовао у оно што си ми говорио, ти си заслужио новац који сам ти дао. Узми га и не повраћај.

Исак се мало промисли, задуби, али, некако расејано, одгурну новац и рече:

— Не, не! Новац је твој. Ти си радио за њега. Ти си се мучио. Ти си... ти си био туђи слуга, да би једнога дана откупио своје грехе. Само разуми једно: грех се никада неће моћи откупити новцем, па макар се отворила и читава једна банчина каса. Човек има два живота: с једне стране све оно што је везано за новац, а с друге стране све оно што изазива душевне трзаје. Ти си данас у овоме другоме животу. Ти патиш, а то новац не лечи.

— А ти си ми говорио о Богу?

— Да! говорио сам... али зар ти ниси мало пре порицао сваку вредност Богу?

Василије се осмехну:

— Тхе! Порицао! То је тачно! Но зар немам права устати противу њега?

— Немаш права. Бог је човек и бива увек парадоксално: што човек, кад хоће са себе да баца грехе, он их баца на Бога. А зар то онда не значи да је човек неморалан? Једно мораш знати: боље

више бацити погледе на самога себе, него лутати ван онога што је у човеку. То је све... то је цела ствар.

Василије се подиже са кревета, погну главу и прошапта:

— Имаш права... Доћи ћу опет. Сад идем. Збогом! Доћи ћу...

Исак га отпрати погледом до врата и уздахну.

* * *

Пошто је Василије изашао из мале, димљиве, полумрачне собе, Исак Исаковић је дуго погледом својим обгрљавао врата на која беше изишао човек чудних нарави и чудног расположења. Прво што му паде на ум, то је Василијев морал. Њему изгледаше да тај човек није искварен и да је он једна добра сировина, из које се може извајати једночасно биће, иако је стар. Али, загреао у најодвратнији реализам живота, он је то осетио за момент, онда кад је из њега проговорио прави човек. Међутим, кад је тај прави човек заћутао, појавио се онај други човек, онај који у свакоме постоји. И та два човека, та два „ја“ то чудновато двојство, сукобише се. Две дужности искрснуше: меркантилност и душевност, лојалност према државним властима и човечност, истинска правда. Упавши између та два проблема, Исак није умео пронаћи прави или само компромисни излаз. Он је хтео да буде и лојалан и човечан. Међутим, та два питања једно са другим ишла су у раскорак. Оно што је лојално није исто што и човечно. Лојалност захтева да Василија изда властима и да сам укаже прави пут да дође до кривца, који се огрешио о законске прописе. Но то не дозвољава човечанско осећање, које је пливало у Исаковој души. Издати Василија, значи огласити се за ниткова и искористити све оно што му је кроз исповест признао

Василије. Да ли он као човек сме прећи ћутке преко опомене осећања човечности? Да ли он као исповедник, макар и из нужде, мора да заборави Василијево признање и не употреби га као оружје противу Василија?

— Василије није прљав човек, мислио је Исак полугласно. Али тачно јесте, да он нема права лишавати другога живота. Василије не даје живот нити га може одузимати. После тога, шта се то мене тиче да ли ће Василије отићи на робију, кад ја морам живети, без обзира на човечност! Мој опстанак у вароши зависи од државних власти. Зар онда није ово згодна прилика, да се додворим онима, од којих зависи мој живот?

И отпоче низ факата из стварнога живота да се ређа. С једне стране и на првом месту било му је јасно, да се мора живети. Са друге стране излазило је, да може пасти чак и каква награда за пријаву окорелог злочинца. Све је то убеђивало старога Јеврејина, да он мора бити лојалан према властима.

— Па онда, шта се мене тиче човечност! Моје богатство не допушта да могу бити човечан. Човечност је потребна богатијим од мене. Сиротиња може да прогледа кроз прсте и оно што се не би пропустило богатству.

Исак Исаковић беше решен и подиже се са места, да крене у полицију. Али баш у тај момент наиђе Иван Кокосов, избеглица руски, са неком корпом у левој руци.

- Куда, Исаче? зачуди се Кокосов.
- Имам посла.
- Али ја ти носим нов посао.
- Сад не могу ништа.
- Како? Ти мораш! Ово је врло важно...
- И мој посао је важан.
- А у чему је ствар?
- Хоћу да пријавим једног злочинца.

Без почетка

5

— Па то није посао.
— Он је уцењен.
— Откуда знаш?
— Па побегао је властима.
— Еј ти стара лудо! То још није ништа... то је глупост! То није посао! Него слушај ти мене... слушај! Нека иде до ђавола твој злочинац! Овде треба извести врач са неком богатом госпођом, која је занета разговорима са мртвима. Њу је неко на мене упутио. Али ти ћеш бити zgodнији, јер имаш браду и старац си, коме се мора веровати. Ако изведемо добро, пашће нам новаца много и бићемо одједном богати. А од полиције шта можеш добити! Даће ти две хиљаде динара, и за тај мали новац изгледаћеш нитков.

Исак се замисли неколико тренутака, па ће рећи :

— Имаш права. Шта се мене тиче туђ злочин. Тутећи о свему што знам, ја ћу остати човечан. Уз то ја сам већ оставио утисак дубок на тога човека. Најзад треба бити човек.

Поћутавши мало, Исак хистерично упита:

— А где је госпођа?

— Лагано. Пођи са мном у мој стан. Она ће тамо бити, а тада ти ћеш бити Иван Кокосов, чудотворац из Русије.

Иван и Исак се загрише и пођоше из собе ка Кокосовљевој кући....

* * *

Чим је изашао из куће Исакове, Василије се брзим корацима дотетурао до каване „Рог“, у коју обично свраћају чиновници и трговачки свет. Сео је за један сто и налактио се, утогувши у размишљања. Васкрсну стари бол у његовој души намученој и искрвављеној. Неприметно падаху крупне сузе низ наборано лице и губљаху се у замршену,

побелелу браду. У то време у кавани беше свега један гост, неки високи, налицкани старац са позом вечито резигнираног човека у свој живот и живот целог човечанства. И баш онда, када је Василије веровао да ће овде бити потпуно усамљен, пијући из ракијских чаша и преостатак свога живота, стари, непознати, високи господин, устаде са свога места и приђе Василијевом столу.

— Човече, знаш ли домина?

— Не знам, Василије, не подижући главу, одговори.

— А карте?

— Ни то.

— Па шта знаш? Говори! Ја ћу плаћати а ти имаш само да играш.

Василије подиже главу и насмеја се.

— Тхе! платити! Шта се то мене тиче! Ја не знам да играм, и ја нећу да играм. Збогом, господине!

Непознати високи господин наљути се и поцрвене у лицу.

— Мене до сада нико није одбио. Мене сви радо примају. Данас сам доживео да једна рита одбија моју понуду. Ко си ти? Шта си ти?

Василије се налакти и једним сарказмом обли високог господина, који куљну из његових мутних очију.

— Говори! Ко си ти! наваљиваше увређени господин.

— Ја! подиже се Василије. Ја!... ја сам исто што и ти, уважени, налицкани старче! Шта си се напућио! Зар ти мислиш да ћеш уливати поштовање твојим одвратним, кочоперним бацањем новца ради куповања једног задовољства, потребног у овој пустој вароши? Ко си ти?

Високи господин се тресаше од љутине а очима му заиграше као на зејтину.

— Чуо сам, настављаше Василије, — да си ти

научио на вечите комплименте твојој памети и твоме достојанству. Али у мени си се преварио. Иди од мога стола и остави ме на миру.

У то наиђе газда, мали, дебели старчић, па видећи да разговор између Василија и високог налицканог господина не тече у обичајеноме тону, уозбиљи се; над очи његове, ситне и прљаве, падоше веће свом тежином а из уста покуља безброј невезаних речи на Василија.

— Марш! викаше газда. — Зар на господина Мирка? Марш! Напоље! Ниткове!

И његова замашћена рука од јела спусти се на седу и изнемоглу главу Василијеву. Василије пак јекну и паде на под, док се целој тој ствари, измакнут неколико корачаји, улицкани господин Мирко смејао, сукући бркове десном руком.

— Како је овај наш газда суров човек! Како је суров! Доста, доста! Убићеш човека! Доста Станко!

Међутим Станко беше неуморан и својим неуксним речником прљаше част Василијеву, његову беду. Али, као да га Бог беше послао, наиђе Сефер, стари познаник Василијев, и шчепа Станка за руку.

— Не! Не по Богу! То је један миран човек.

Станко, већ можда и заморен, отпусти себе са Василија и дахну дубоко.

— Како миран! Скитница је! Бескућник!

И док он, не престајући да виче, Василије прикупи снагу, подиже се лагано са пода, дође до излаза каване, протрља очи и једним потресним али презривим гестом изађе на улицу. Нашавши се пак напољу, баци још један поглед на улаз, па изусти:

— Пси!...

Он отпљуну и пође ка својој кући...

Тако се угаси Василијева жеља за једним мирним и тихим сањарењем уз чашу ракије.

* * *

Била је тиха и досадна ноћ. Мала, прљава собица, у којој становаше Василије, потсећаше на давно напуштена обитавалишта људска. Више једног дрвеног кревета наткрила се паучина. До врата пак стајаше једна црна столица са лавором, и то је био сав намештај у изби, у којој чекаше Василије последње трзаје живота.

Кад уђе у собу, он залупи мало јаче врата, исекну нос и баци се на кревет ницице. Он није плакао. Њему је изненада дошла замореност физичка, и пао је на кревет зато што више није могао одржати се на ногама. Малаксао је, и чинило му се да му се зглобови одвајају један од другог, да свака кост засебно дела и да више не може издржати ни секунду под притисцима судбинским. А све је то дошло баш као последица његових душевних растројстава.

— И најзад и слобода, оваква какву имам, гнусна је! мрмољио је. — Шта ће ми таква слобода? И да ли је то слобода, цео овај мој живот? Чини ми се, да сви ми људи грешимо кад верујемо да је слобода у физичком, банално физичком кретању удова. Зар нисам ја данас већи роб, него ли сам био у затвору.

По томе се накашљао, пљуцнуо на браду, зевнуо и зајечао скотовски, као звер кад се коље или кад се ужетом дави. Изгледа да је одмах затим дошао сан и захркао је.

Прошао је читави један сат хркања. За то време, сем шумора Василијевих храпавих груди, у соби се није чуло ништа. Свуда око њега беше смрдљиво. Чини ми се да је сав попијени алкохол покуљао из утробе, и соба је добила некако опори ваздух, као да је била пуна амонијака. Али Василије је у почетку спавао мирно, без трзаја, без мучења. Међутим, такав мир није дуго трајао. Прво

је почео да се врпољи по прљавоме кревету, да шири и стеже ноге; доцније га сковитлала сновска грозница, и он се бацакаше, урликаше и плакаше. Тренутно Василије паде у страховите заносе и мала собица се испуни неком вриском поплашених звери. Дошло је код њега неко хистерично расположење. Осећало се да су му све вене набрекле у мозгу и да ће се сва његова крв разлити по вијугама. Сваки је нерв дрхтао. Нешто без препреке трчало је по Василијевим срцаним коморама. Потсећало је на агонију. Без свести, његови покрети су били лудачки. Махао је рукама... чупао браду... а очи му беху појуриле из дупље да искоче. Оне се засветлеле као две жеравице, које су пекле сваки предмет. И као обично у сличним моментима, докопала га нека снага из подсвести, скочио је са кревата, зашкргутао зубима и јурнуо у мрак помамио, без циља, са ужасном дрхтавицом. Почеле су промицати мале куће, под сенкама ноћи. Са уличних лампи, чкиљавих, падаше првенкаст млаз на Василијево згрчено лице. Али... он је јурио и дрхтао као заморени коњ притиснут теретом.

* * *

— Ха! опет пијан! викну општински чувар вароши пред зору, наишавши на Василија припијеио уз једна кафанска врата.

— Устани! Устани, мрцино! викну пандур и удари га по рамену.

Василије јекну и отвори очи. Пред њиме се указа магла, нешто беличасто и мутно. Био је бунуван. Али кад га чувар општински удари кундаком мало јаче у слабину, Василије дође к свести.

— Шта ме удараш! викну. — Нисам ја стрвина! Човек сам!

— Тхе! мрцина! И јеси мрцина. Ово је пети

пут да те налазим пијаног. Иди кући и чувај ону грешну девојку.

Василије, клецајући, осмехну се и пође кући.

— Пијан! Скотови! Докле ћете моју несрећу називати пијанством?

Корачао је улицом. Његово очи зуриле су уморно. Осећао је болове у зглобовима, а у грудима кркљало је непрекидано. И тада, први пут, старост га је надвладала свом тежином и свом својом суровошћу. Можда и овога пута не би признао да је његов живот потпуно угашен, да његове жиле једва пропуштају крв, чини нам се да све то не би признао, да га болови не притисаху кроз зглобове. Али свестан старости, он је пао у једну нову резигнацију и, успокојен и ослобођен свих својих личних недаћа, ужурбао је кораке ка својој изби, да сачека Ксенију и понуди јој преостатак снаге, да јој припреми дрва, храну.

Петлови су кукурекали трећи пут, кад га „гара“ пас, сачека, машући репом и умиљавајући се око његових ногу. Затим, заједно са њиме уђе у собу, узе кључ од подрума и силазећи низ стрме степеннице, шапутао је:

— Мора се! Мора се! Шта да се ради?.....

Па кад је отпочело потмуло лупање секире, на целој се кући отворише прозори и чу се један танак глас. То је Ксенија звала Василија. Осетивши да се осећа присутност његова, да није сама, из подсвести покуљала је нека врста раздраганости. Сва њена љубав на покојне родитеље пренела се на Василија, на тога човека који је успео, у најтежим моментима, схватити је правилно. И баш тај моменат кад је остала потпуно сама, после смрти родитеља, био је осудан и она је оберучке прихватила Василија, кога није ни познавала нити га пак икада у животу видела. Она није била свесна одкуда је код ње надошла та бујица осећања на непознатог човека. Она није умела дати себи једно

образложење. Али, нађена пред суровостима, које су је заплъуснуле у тренутку кад је тек почела својим сопственим снагама улазити у живот, Ксенија је у Василију први пут нашла правога човека и искреног пријатеља. Ње се није тицало да ли је тај човек чист, да ли у његовоме животу има замрљаних пега или пак, да ли је он нечистан по схватањима друштва. Главно је било то, да је Василије дошао к њој онда, кад су падале на њено теме погрде, увреде и понижавања. Пред Ксенијом је био јасан један факат: да је Василије једини човек, који јој је пришао а да не затражи ништа, што је било реткост пре њега. Вероватно, за њено психолошко стање, у данима преживљавања тешких патњи, она је у Василију гледала и пријатеља и човека. Сва доцнија анонимна достављања, да је он пијанац, да је безкућник, да нема никакву гаранцију да је једнога дана не опљачка и остави је без свега, пред свима тим доставама, она је била одлучна и она је Василија грчевито држала уза се, можда из страха да опет не остане сама, а можда и због тога, што није веровала да ће наћи уз себе једног другог Василија.

Лупа у подруму, на позив Ксенијин, престаде. Василије лагано закорача уз степенице. Верујући да Ксенија не зна од онога што му се преко ноћ десило, он је поправио своју неуређену косу и браду. Међутим, тек крочивши на двориште, она истрча из собе и дође у сусрет. Он беше насмејан. Ухватила га за руку и повела у кујну.

— Данас се одмарај! говорила је. — Ти си стар човек... треба спавати... ја ћу сав посао сама свршити.

Бојећи се да му саопшти све што је видела у његовој соби, Ксенија је понудила своју замену под изговором на његову старост. Изненада је облио црвен а, неумешна да сакрије своје расположење, Василије је одмах разумео целу ствар.

Подмукло се осмехнуо, окренуо неколико пута иза себе, као да нешто тражи, па потом тихо, примакнувши се њој, процеди:

— А због чега данас код тебе воља за радом? Због чега ме одмењујеш?

Такво једно питање Ксенији је било очигледно непријатно. Она је посматрајући Васиљу, веровала да у њему постоји неко чудно туговање. Падајући све јаче у размисљања, закључила је да гори један пламен, да му тај пламен раздире груди, не даје да спава, али, не знајући да анализира дубља психичка таласања, Ксенија се осећала немоћном да ма и једним трзајем да до знања, да она схвата и велике болове. И овога пута, кад је била дефинитивно уверена да Петар, односно Васиље, није обична луталица и бескућник, њутала је и била је кукавица. Не само то; она је у томе снебивању и кукавичлуку била неинтелигентна и протачки провидна. Њен поглед избегаваше сусрет са Васиљевим. Бежао је узнемирено, преплашено. Зенице су падале на било који предмет. Тражила је забаве у стварицама око себе, као да није имала ништа да каже. Али Васиље је нетремице пратно сваки покрет. Он се упуно у Ксенију свом сином своје пронаљивости. Осетио је да се Ксенија пре тога спрема, да је била узбуђена. Чинило му се да је она, пре него га је сагледала, створила читави низ факата да би у нешто уверавала. Но осетивши његове оштре погледе, Ксенија се збунила и на питање, обично и просто, она је била нема и готова за бегство. И, да је не би довео у ситуацију да самој себи изгледа глупа, Василије је ухвати за руку и поведе у кућу.

— Ти си нешто узрујана! питао је Васиље. — Теби нешто није јасно? Ти би хтела да сазнаш неке ствари, које ти изгледају тајанствене?

— Да... управо ја бих хтела само да разговарам. Одавно нисмо ни речи једно другом казали.

А имали би смо много да причамо. Ето, само то сам хтела... Но како си ти био увек замишљен, ја нисам смела. Бојала сам се да те не избацам из твога живота.

Василије запали цигарету и насмеја се.

— Шта да разговарамо? И има ли ма каквог смисла разговор? Рећићу ти само то, да сам апсолвиран философ и да ми недостаје само један испит. Али сада, под седим власима и под теретом мога живота, испити ми нису више потребни нити кад год зажалим што их нисам полагао. Дете моје, школа оваква каква је, то је једна промашена замисао и Песталоција и Коменског и свих оних великих пионира, који су разбуктавали мисао да се подижу школе. У школама је данас осветљано правило, свуда и у целој свету, да треба служити онима који заповедају. Него, то се нас ситних не тиче. Наше је да водимо рачуна о нашим интересима. Хтео сам тиме рећи да теби дугујем једну моју исповест, и на тај начин олакшам себи. Али, драга Ксенија, мени је увек недостајало куражи, јер исповедити се пред тобом, значило би разоткрити један прави мој нитковлук. Наша би љубав пукла као мехур, и искре би се разлетеле по ваздуху да се више никада не сједине. Ксенија, за пријатељство, за добар однос људски, најбоље је не говорити о себи. Видиш, такво искуство коштало ме је горко. Ја се данас потуцам по свету без свога сопственога огњишта, ма да сам га имао. Мој положај и мој изглед навлаче на мене један општи презир људи. Нико ми ништа не верује... кријем се... гоне ме... бежим од свакога... и... и... Ето, видиш, бедан сам и умрећу бедан а можда проклет. А сада нека ти је доста! Не питај ме! Не тражи да ти даље говорим, јер даље је све мрачније. Даље је чак и гадно, нитковски. Ћути Ксенија!

Василије задихан, заморен, зануха се и у мало не паде на под са кревета. Ксенија му нагло приђе

и придржа га. Она га стеже у загрљај, а низ њен смежуран образ појурише сузе.

— Јадни Петре! Јадни! говораше Ксенија. — Зашто раније ниси хтео да кажеш да ти ниси обичан просјак, и да ти ниси онај који иде улицом за парче хлеба? Зашто си ћутао?

Василије се накашља.

— Зашто сам ћутао! Па зар нисам рекао мало пре, да и ово што сам ти рекао, није ништа. Ја морам да ћутим, јер се још помало надам од живота. Плашим се да говорим. Јер.. јер, видиш, заволео сам те а твоја цела трагедија је баш последица моје радње. Толико, толико! Не могу више да причам...

Ксенија збуњено разрогачи очи.

— Шта ти то бунцаш? Ти си несрећан, па хоћеш са мојих леђа свалити терет, примајући сав мој бол на себе. Не, Не! То ја нећу од тебе, Петре! Ти си мој други отац! Ти си мој чувар! Не, не! Никако, никако! Ја бих била гадна, кад бих пристала да ти сносиш сав тај терет!

— Али...

— Не: али... смири се! Ја сам хтела само да разговарамо. Хтела сам да те запитам због чега си ноћас био онако очајан? Због чега је код тебе дошло оно јецање? То сам само хтела да ми кажеш. Хоћу да ти помогнем. Тако сам исто помагала и моме покојном оцу. Помагала сам и мајци. А зашто сада и теби да не помогнем, кад си ти мој други отац и кад ме чуваш?

— Али баш је ту цела ствар. Ту и у томе одговору лежи сав чвор. Ја не смем ништа да кажем. Рећи ћу ти другог дана. Причаћемо кад се смиримо и кад не будемо овако узбуђени. Данас не могу, Ксенија. Никако данас! Ни сутра! Тај дан доћи ће спонтано са... доћи ће изненада, наједаред. Онако као што долазе све ствари у човековом животу. Ништа не треба радити по напред одређеном

расположењу. Не знамо шта може сутра да дође. Свако сутра: једна тајна. Сутра, прекосутра, за два дана, исто је што и сутра! Јер то је све унапред спремно. А тако није добро. Није!... није! није... душо моја!

Ксенија отпусти Василија и, одмакнувши се два корака, почела се дивити целој овој бујици речи, које су за њу значиле једно откровење. Она није знала да је Василије паметан, да он много зна и да заиста није човек раван својим ритама. Њене се очи шириле, као да гледају неко чудовиште. Зар она до данас није могла сазнати, да поред себе има једног старца, чије речи одзвањају као речи мудраца, које ће јој указати путеве новог живота? Зар она све то није знала? Кроз њене жиле набуја крв, и њени образи зацрвенеше као божури. Она је васкрснула. Она је постала нова, друга Ксенија. Онај страх од живота, онај њен глупи поклонствени став пред судбином исчезну. Судбина! Шта је то судбина? Зар она постоји? Зар њу сами људи не стварају? На сва та питања, чинило јој се, може дати један одлучнији одговор, него што је за живота њене мајке била у стању давати. Осећала је, да поред себе а у лицу Василија има сигурну потпору. Нема више од чега да страхује, и за њу Стеван не сме бити страшило, као некада, као пре, када је напао, осрамотио, обесчастио на један нечастан начин, пред целом вароши, пред целом њеном родбеном и пред децом, којима је она предавала књижевност у гимназији. Пред њом стоји Василије, човек горостасних интелектуалних особина, човек који зна бескрајно више него сви њени непријатељи, пред које је она увек излазила скрушена, саломљена, без одупирања, као богаљ. И у моменту кад је осетила да у њен мозак навире притисак неке необузданости, она опази преко дворишта њеног кобног стрица Стевана са чувеним и дрским потсме-

сима једног пакосника. Њене очи засијаше као варнице а руке јој се згрчише. За тренут остала је без даха и без покрета. Потом врисну, дохвати један штап и изјури из собе, вичући:

— Напоље! Напоље!

Василије оста у соби, не знајући шта се дешава или, управо, он се запрепасти оваквом преокрету Ксенијном, будући да је веровао у њену инфериорност.

— Напоље! цикала је Ксенија. — Напоље! настављала се цика. Затим се чуло и ударање и убрзано корачање. Василије промоли главу кроз прозор и спази да Ксенија јури за Стеваном са штапом у руци а Стеван, стар, бежаше ка капији. Насмеја се грохотом и викну:

— Удри га! Удри! Тако, тако! Удри! — инстинктивно се у Василију разигра крв а жиле набрекнуше...

* * *

Предвечерје. Небо је било ведро и благо. Са западне стране пружили се коси, црвени, крвави зраци сунца. Цело је обзорје горело у неком револту. Нека бескрајна мирноћа надошла је изненада и неки врео ваздух почео падати на цео град. А кад је као олово пљуснуо мрак, небо се беше ускомешало, наоблачило и облаци као авети, јурили су без реда, брзо, ниско, задржавајући се на врховима Пасјаче и Соколовице. Са улице све је побегло у куће. Град је постао пуст, празан, без душе, без мрмора; а по где-где, у забаченим каванама, подмукло се чула полупијана песма задоцнелих бескућника. Из даљине на дну обзорја почело је севати, у почетку слабо, бледо, доцније све јаче, сјајније, као да нешто гори иза Копаоника и Јастрепца. И у једном тренутку када је изгледало да се цело небо отворило и просуло на земљу неку огњену смесу, са огромним треском, Василије је нагло ско-

чио, уздрхтао, па је одмах затим, блед у лицу, до-
јурно до малога прозорчета своје собе, навукао
завесу и загнурио се у јастук, прљав и мастан, као
да је тиме хтео склонити своје бело лице од са-
бласти. Међутим, то је све било привиђење, које
га је гонило у лудило. Као звер, која у моменту
бива мирна, тако се и Василије једно време био
ослободио свих гоњења својих болесних и фанта-
стичних напада савести. Потребно је било да се
небо замрачи, да се у једном тренутку нагло отвори
и затрепери од ватруштине, па да сабласти понова
заурличи писком највећим и најужаснијим. Он осети,
сам у соби, да га нов црв нагриза, да се у његову
крв увлачи отров и да више таква психичка про-
гањања не може ћутећи издржати. Поновило се
оно исто расположење код њега, што га је до
скора држало интензивно. Опет иста дефиловања
жртва, опет благо лице убијеног Антонија и опет
трагичан завршетак његове кћери Магдалене. Али,
на супрот том константном јављању халуцино-
стичког дефила, Василијева физичка моћ мењала
се у негативном правцу тако, да он више није имао
могућности одбијати нападаје, који су долазили из
његове претерано имагинационе болести, која се
граничила, из дана у дан, са првим симптомима
лудила. Василијеве очи беху напуњене блештавим
соком, из кога се јасно закључивало да је старост
досегла до тачке старости и да свако одупирање
постаје илузорно. И изгледа да га је то сазнање
више обесхрабило, него и сама старост. Било како
било, тек он је клонуо и, пред баченим оружјем,
чекао је, кроз неки чудан страх сваке старости,
завршетак целе комедије судбине. Његове борбе-
ности и оног бунтовничког устајања противу сва-
кога, нестајало је лагано. Може се рећи спонтано
са сазнањем о старости, Василије је чак осетио по-
требу да приђе Богу, онаквом какав је, без разми-
шљања о њему, као што сви неупуњени, припрости

људи прилазе. Њега је подмукло запекло религијско осећање, од кога се читавога свога мучнога живота одупирао са индигнацијама. Неки блажени мир зајелео је. То је зајелео баш онда, кад је и Ксенија веровала да ће из њега бљунути читава ерупција сагореног једа. Али Василије је, под утицајем непознатих погона, остао миран. Хтео је да буде спасен свега што произилази из његових запажања. Он је одједаред променио своју физиономију и некако, са новим расположењем, почео да добија облик једног испосника или, можда још боље, почео да добија лице бледо светачко, смирено и ослобођено пређашњих набора.

— Нека иде сада како хоће, помислио је у себи. — Шта, најзад, више мени треба? Мој је живот прошао! Прошло је све оно, што би ми давало мало наде. Сад је дошла и старост. Плећа носе и то, поред свих других недаћа. Жао ми је само што сам изгубио Петронија и што немам више могућности, да му се испричам и да му се покажем новим човеком. Несрећа је моја, што сам се повео за тим човеком који ми се обратио са неколико запаљивих речи о слободи. Вероватно је, да он није имао намере мучити ме слободом. Јер он је дао слободу онако, какву је могао схватити. Међутим све то дато, под теретом свега мога искуства, није оно што једноме човеку даје срећу. Сада је све доцкан. Мени је било потребно да целога свога века непрекидно лутам, па тек да дођем до једног позитивног закључка. Починио сам толике грешке... убио сам читав низ људи... унесрећио сам Магдалену... цео тај процес био је без циља, јер сам га стварао у некој својој врућици. Данас, када имам искуства, немам више снаге. Онда, све је глупо за мене. Хоћу бар остатак, кратак и невесео, провести у миру. Хтео бих да одем из ове куће. У њој не могу бити миран. Она ће бити вечита

опомена старога Василија, грешника, Василија луталице. Изаћи одавде неопажено, без лупе, као што сам и дошао. И... живот ће показати, ваљда, свој осмех на мене. Овако, овде, поред Ксеније, поред те жене, коју сам бацио на линију мога лутања и мојих злочина, бесмислено је и — злочиначки је. Ох злочиначки! Зар ја имам права говорити ма шта о злочинима? Зар се мени не може зато бацити читаво бреме потсмеха? Не, не! Нећу говорити о злочинима и о моралу! Нећу ни речи о томе изустити! Не, никако! Ја то не могу... ја то не смем... јер... јер... сабласти моје ће наново показати своје зверске зубе на мене, и тада и задња моја покајања одлетеће као што их је сам Бог вечерас послао.

Напољу је пљуштала киша, грмело је а кућа се тресла, као да је земљотрес почео ковитљање са људима на земљи. Небо би, с времена на време, било запаљено и собица Василијева добијала би сјај дана. И, баш кад је он устао са кревета, синило је јако и закрљало. Инстинктивно осетио је узрујање крви. Стеже га нешто око паса. Срце је треперило и... Ксенијин лик се указа у млазу муњине светлости на прозору.

— Опет! Он крикну, али у тај мах врата се отворише и Ксенија уђе у његову собу са једном малом секиром попрсканом крвљу. — Опет! Василије понављаше а очи су му искочиле из дупље. — Опет! опет — викао је, драо се, цикао; а Ксенија, отпуштене главе на груди, прилазила му је лагано, ћутећи. Њене сисе беху обнажене и пупољци се црнили као дрењине. Била је боса и упрљана.

— Шта?... викну Василије.

— Пст!

Па потом она паде на кревет и зајеца... Секирица испале из руку, а Василије остаде једно време нем. Није му било јасно и, избезумљен, отпоче нервозно да говори:

— Шта?... Ти? У ово доба? Овако?...? Готово гола? Крвава? Без свести? Ксенија, говори шта се са тобом десило? Шта те вечерас нагнало да будеш оваква, какву те никад нисам видео?

Али њено јецање беше снажније од његових речи. Поклопљена потрбушке, дрхтава, Ксенија је знала само оно што се са њом збива. Она је у души преживљавала најтрагичнији минут у своме животу.

— Говори, говори! Василије је викао махнито и дрмусао. — Говори! Ти си нешто урадила? Ти си... ти си... Говори! говори!

И кад је, најзад, устала са кревета, она је једва успела да каже:

— Да, да! Ја сам урадила!

— Али шта си то урадила?

Ксенија се наново заплака и паде ничице на кревет.

— Говори, Ксенија! викао је Василије. — За име Бога, за име Бога, говори!

— У-у-уб--... ето, ето!

— Ето, ето! То није ништа!

— Како да није ништа?

И онда отпоче причу.

— Убила сам први пут. То је свршено. Убила сам стрица, знаш онога човека. Убила сам га у соби. Расекла сам му главу. Видиш, убила сам га по глави. Крв је прсла...

— Због чега?

— Зар питаш? Слушај! Као увек легла сам. Лампу сам утурила. Мрак. Неко је почео шушкати. Ја се уплашила као зец. Знала сам да ти ниси. Познала сам, осетила сам туђу руку. Згрчила се и сав покривач пребацам преко главе. Чула сам како је неко ушао. Ушао је на врата, као ти што улазиш. Било је све отворено. Први пут тога јесена. Ни сама не знам због чега. Тек све је било отворено. Ја сам се тресла као прут. Ухватила ме нека гроз-

Без почетка

6

ница. И најзад осетила да ми нешто хладно пре-
лази преко моје голе бутине. Скочила сам са кре-
вета. Предамном је стајао мој стриц. Очи су му
биле кржаве, зверске. Његов подбрадак дрхтао је.
Цикнем и појурим ка излазу. Али он се испречи и
ухвати ме за руку. Но у томе моменту спазих малу
секирицу, истргнем се и... даље већ знаш како је
било. Он је пао а ја сам после дошла к теби. Сад
знаш шта се десило. Ето, видиш, постала сам
убица. Ја сам пред тобом као злочинац. Не знам
више ништа да ти кажем. Слободно ме можеш при-
јавити властима. Слободно, слободно!... Не чекај
ни секунду. Учини то одмах, сместа. Реци све како
сам ти испричала. Иди, иди, брзо иди! Не чекај!
Не чекај! Злочинац треба да испашта. Злочинац
мора да испусти казну. Тако је и Бог рекао. Тако
и закони кажу.

Ксенија је ућутала а Василије понови:

— Тако је и Бог рекао. Тако и закони кажу.
А затим је настало ћутање.

* * *

Сутрадан, обоје, Ксенија и Василије у кујни,
подбочени и жути. Он је објашњавао да то тако
треба да буде и да мора ћутати.

— Укопали смо га. Нико није видео нити ће
ико сазнати. Цела варош зна, да је Стеван са тво-
јом кућом био у непријатељском ставу. Али...

— Не могу, Петре! Зар бити злочинац и ћу-
тати свега свога живота о томе? Не могу, нећу!
Бог ће ме казнити, а људи не знају ништа. Бог је
видео све. Нећу бити мирна никада. Чиниће ми се,
да свака ствар има уста, језик. Непрекидно ћу
осећати једно подозриво око.

— Ама остави се тих лудорија — рече Васи-
лије. Све ово није страшно онако, како га ти за-
мишљаш. Разуми: нема човека на земљи, који бар

једном у животу није убио некога. Ако није било по среди какво физичко убиство; ако није било расипања крви, било је бар код сваког неко психичко убиство, убиство које се извршило у сну, у памети. И ова друга врста злочина најчешће се дешава. Међутим, ти си се преплашила пред убиством човека, кога је требало у ствари још у утроби материној пригњавити. Ти си будала женска, неразумна будала. Запамти: твој злочин и није злочин. Радила си оно, што си морала урадити. Била си сама. Напустили су те сви. Остављена си била и од закона. Према томе, шта ти је ваљало радити са Стеваном, него решити га се онако како је било у даном тренутку најзгодније! Да га ти ниси убила, он би учинио много већи злочин него што је убиство; он би попио своју рођену крв из жене, која је била незаштићена.

— Па ипак је убиство, убиство. Ја нисам смела убијати... ја сам требала друго употребити... требало је викати... звати... дерати се... То нисам чинила, јер сам се бојала да из свега тога не испреду причу, која би ми мање ипак годила, него што ће испричати о моме злочину.

— Онда?

— Онда: рећи све и пријавити се.

— Никако.

— Него?!

— Него ћутати. Уосталом, ја ћу те одвести код једног Јеврејина. Он ће најбоље пресудити.

Василије уздахну и устаде. Прође неколико корака преко кујне са рукама позади. Он је хтео да отпочне причу о убиству Антонијевом. Чинило му се, да је сада дошао минут. Беше све у његовим рукама. Али се бојао да није ни све онако како је требало бити. Ксенија ће у оваквом психичком растројству правилније схватити. Сва је ствар била незгодна што треба рећи праву истину. Мора довести у везу убиство Антонијево са убиством Сте-

вановим. [Глупо] би изгледало изаћи пред Ксенију и казати: „И ја сам убио твога оца. Зато смо сада квит“. Такво саопштење не би дејствовало на Ксенију позитивно. Можда би, не прекидајући њену везу са злочиним од синоћ, распламтела мржња освете. Узиграло би неко дивљачко распаложeње за крвљу и, онда, био би промашен циљ. Прво: Василије је заволео Ксенију и хтео је спасти немани гриже савести. Друго: из велике љубави према њој, Василије је осећао потребу да се искрено исприча. Раније то није могао из страха, да га она погрешно не би схватила. Одуговлачио је, избегавао је. Међутим он је ипак морао рећи. И шетајући преко кујне, његова је глава горела. Он је хтео све, а није могао ништа. Отуда је похитао за помоћ своје староме познанику, Исаку Исакковићу, Јеврејину-врачу.

— Рећи ћу, рече Ксенија после дуже паузе. — Зар је мало мога бола, па сада трпати на себе и свој живот још једну тешку тајну? Отићи ћу председнику, начелнику, ма коме било. Испричаћу онако како се десило. Па онда нека ми Бог суди.

— Слушај — наваљиваше Василије; — слушај, то све није ништа. Они те неће разумети и ти ћеш за њих бити обичан, развратни, бесни злочинац. Послушај ме и отићи ћемо старом Јеврејину.

Ксенија рече неодлучно:

— Добро.

А Василије пође, да нађе Сефера, у кога је имао поверења. Ксенија се пак мало смири и седе крај врата, подбочена.

* * *

Као и пре неколико месеци, тако и сада Василије је журцим корацима преко трга пошао ка кавани „Код два Циганина“. Његов пријатељ, из обзира према своје циганском сталежу, ниједну

кавану није толико посећивао, колико ту малу избицу, сву излепљену старим новинама на прозорима, да је унутра готово увек био мрак, ма напољу жегло сунце као жар. И, природно, Василије се није преварио, јер је још са врата, исто као и раније, опазио Сефера у једном углу са двојицом својих саплеменика. Сефер је нешто жучно објашњавао. Говорио је неуморно циганским жаргоном о текућим проблемима свога краја. Млатарао је рукама, и из њега избијаше нешто темпераментно, нешто што је карактеристично за Цигане. Глас му је био пискав а по кат-кад промукао, што је значило да је доста речи утрошио тога дана. А кад је Василије пришао, по обичају, тихо и нечујно, сва тројица умукосе и бацише упитне погледе к њему.

— Шта је, пријатељи? рече Василије. — Бог вам у помоћ! Шта радите?

— Ех, шта радимо! Причамо... вичемо... тучемо време... А све то није ништа.

То је изговорио Сефер, па се окренуо својим пријатељима и добацио нешто на циганском. Они устадоше и одоше, и тако Сефер и Василије остадоше сами, баш онако како је било згодно за Василија. Дискретним погледима испиташе око себе, а онда Василије отпоче:

— Знаш, рече тихо, — ти си ми данас потребан ради оног Јеврејина. Опет дошао дан за њега. Моја Ксенија мрднула памећу. Једино је спасење Исак. Како ћемо к њему? Како ћемо то извести? Сефер се мало замисли и насмеја.

— Слушај! Ти ћеш са њоме отићи пред његову кућу. Ја ћу већ тада бити код њега. Кад пролазите или кад будете пред капијом, ви ћете скренути унутра, као да чините нешто што сте морали чинити.

Затим се обазре неколико пута, па ће рећи:

— Ама, јеси ли чуо да је нестало Стевана Савића? Цела је варош претражена, и ништа. Кажу: сам се убуо из покајања, што је свога рођенога брата, пок. Антонија, опљачкао. Он је раније за живота њиховога оца, покупио све имање. Кажу: Ксенија није кћер Антонијева, него Стеванова. Све се то данас по вароши гласно говори. Да ли је истина? Зар ти то не знаш?

— Не знам, рече одсечно Василије.

— Како да не знаш?

— Не знам, јер ме то не интересује.

— А верујеш ли у ово што ти говорим?

Василије се трже, бојећи се да Сефер нешто није наслутио или можда чак нешто и сазнао. Био је сумњив. Али увек тактичан кад је у питању посао који он има да сврши са позитивношћу, Василије се подмукло насмеја.

— Па добро, шта ти мислиш: колико има истине у тим причама?

— Готово је све истина.

— А зашто си ћутао предамном?

— Онако... не знам... управо зашто да говорим и проносим гласове?

— А јеси ли познавао пок. Антонија?

— Јесам.

— Па је ли био поштен човек?

— Јесте.

— А миран? Повучен?

— И једно и друго.

— А да ли је истина да је Стеван живео са пок. Маријом?

— Јесте. Она је била... била рђава жена.

Василије се ућута, подиже и заврши:

— Дакле, још одмах идем Исаку.

— Добро.

* * *

Кад су се раздвојили Сефер и Василије, Василије је преко горњих улица вароши, поред Хисарај Сточног трга и Парка отишао право Ксенији. Тај обилазни пут он је нарочито учинио, да би чуо вести о Стевановом нестанку. И заиста, слушајући лево и десно, он је сазнавао готово фантастичне гласове. С једне стране пронело се, да је Стеван побегао од својих доверилаца, које је стекао у последње време раскаланим животом. Са друге, пак, стране говорило се, да га је неко убио и склонио због пара, пошто се веровало, да он поседује огромне своте тим пре што је свако био начисто, да је он својим зеленаштвом успео доћи до њих. Међутим, из треће руке, поуздано се тврдило да га је грижа савести због својих веза са снахом, женом рођеног брата, одвела врагу. Размишљајући о свима тим вестима, Василију је већ по стоти пут било јасно, да се сви догађаји коментаришу међу људима баш онако, како њима у појединим моментима конвенирају. Стога, својом хладноћом добивеном у току многих перипетија и трзавица, Василије, умирен, није више страховао за умирење савести у истини чедној али глупој Ксенији. Корачао је лагано, ногу пред ногу, као да је у кући идеалан мир и као да са прага неће затећи Ксенију сву поднаду од плача. Пролазили су људи мимо њега, а Василије је зверео у њихова лица. На њему се није ништа нарочито опажало и, као увек, он је био непримећен, безначајан за пролазнике.

Па ипак, дошавши кући, Василије је мало задрхтао. Његова љубав према Ксенији није дала да буде равнодушан према њој, као што је био према осталима. Пришао јој, клекао поред ње и загрлио је. Она је плакала. Она се није могла помирити, да она и може и сме чекати а да се не пријави вла-

стима. Неки примитивни морал притиснуо је њену душу. Згражала се на саму себе. Сазнање да је до пре једног часа на својим хаљинама носила човеју крв, крв своју рођену, крв свога стрица, крв којом и сама живи, такво једно сазнање било је за Ксенију много теже и горчије него ли смрт њене мајке Марије. Али, под великим утицајем Василијевим, она је чекала ударе чекића своје судбине и била је готова да слуша заповести, ма да се у својој интимности и не слагала са њиме.

— Умири се и буди паметна, рече Василије. — Не заборави да те ја волим. За који час идемо Исаку Исаковићу. Он ће умети пружити утеху. Он је мудар. Он ће кроз Талмуд растумачити све и рећи ће праву истину. Само ми обећај да ћеш бити мирна.

Ксенија се уозбиљи и даде пристанак. Она је то учинила свечаним нагласком, као брачник брачнику на верност и љубав. Мало је глас подрхтавао, али главно да је Василије био задовољан, ма да је у себи помислио: „Ја сам нитков кад тражим ово од ње и кад сам сам решио да ликвидирам своје грехе.“ Но из неке непојмљиве љубави према Ксенији он је дозволио себи да може бити и нитков.

Устали су обоје и упутише мирним корацима из дворишта ка Исаковој кући. Напољу је било као и обично: пословни свет се комешао овамо и тамо, а остали су изгледали сасвим равнодушни. Ксенија је гледала преда се и, с времена на време, хукнула би. Василије је схватио и осећао да њу хвата неки страх, да она верује да је сви гледају, и да бива онако како је било са њиме у моменту кад је њеног оца задавио у вагону. Он је такође ћутао. Али ипак, поред свега тога, баш близу Исакове куће, пришао Сотир Јовановић и запита:

— Шта је са Стеваном?

Ксенија пребледе. Јер питање Јовановићево за њу је требало да значи: „Ах, тако ли ти, вештице убијаш!“ Међутим, то је био њен страх, који се повећавао у толико, у колико би била потсећивана на самог Стевана. Василије пак, видевши да један овако наиван сусрет може имати и каквих дубљих психолошких замаха, насмеја се.

— Ха! Шта је било! Зар то може она знати, кад са Стеваном није била читаву једну годину? Шта је било са њиме, сад баш идемо да видимо.

Ксенија га погледа и процеди:

— Да, да!... Сад идемо!

Она то несвесно, механички изговори а поглед се зари у земљу као каква стрела бачена са неба.

— Па да, рече Василије, одкуда ћемо ми... односно одкуда ће Ксенија знати о њему, кад њихове две куће нису говориле читавих десет година!

И повуче је за собом. Сотир остаде нем, постаја мало, па се удаљи ка тргу.

— Ђавоља посла!

* * *

Код Исака Исаковића затекоше Сефера и Ивана Кокосова. Улазећи у собу, Василије баца сумњиве погледе. Исак се насмеја.

— Уђите! уђите! Не бојте се! Не бојте! Ово је Кокосов Рус, добар човек, добар верник божји. Ја са њиме често радим. Помажемо се. Он допуњује мој Талмуд где је празан, као што ја допуњујем његово Јеванђеље. Јеврејин и православни! Мало чудно, али логично. Јер пре Христа и хришћани и јевреји били су једно исто. Сада то чинимо и Иван и ја. Избрисали смо све до Голготе. Ми рачунамо тек од Голготе.

После тога беше мирно, и они седоше.

— Дакле? отпоче Исак.

— Дошли смо за савет, одговори Василије и даде знак Исаку, да би они хтели потпуно сами са њиме остати. Исак разумеде, па се обрати Кокосову и Сеферу:

— Добро, добро! Видећемо... идите!...

Они изађоше.

— Хоћу да видиш Ксенију, рече Василије; — Њој јуче нестао стриц. Реци шта је са њиме?

Исак се умисли један тренутак, па потом, наместивши тужно лице, рече:

— Добро. Али ти већ знаш...

— Знам, знам! Све је ту... спремљено је... готово је... не брине се... ја знам...

И... Адонај узне Ксенију у своје руке. Над њом се разлеглоше уљкави гласови. И мрак. И тресак. И молитве. Паде на њено теме сва милост Адонајева. Соба се замрачила. Било је онако као и раније са Василијем. Исак је млатарало рукама, и времена на време својим челом дотицаше кревет на коме беху посађени. За тренут испуни се цео мрачни простор неким мистицизмом и Ксенија, иначе дубоко религиозна, устрепта, чекајући да пред њом засија лик Божји, онакав какав га је она у својој фантазији замишљала. Осећала је неку лакоћу око срца, а што је најважније она је, за моменат, заборавила сву страхоту свога злочина над својим стрицем Стеваном. Исак је успео уљкавим мелодијама, упућеним светлости Бога, у њу усадити једно побожно осећање. И она, пред Исакком и пред Богом његовим, осећала је неку луду религиозност, религиозност која се јавља само код људи ниских култура и уских сазнања. Она је занемела и претворила се у кип. Њена воља, која је и иначе била неотпорна, нестајаше у мелодијама, досадним и промуклим. Међутим, Василије, који је у последње време и сам почео падати у религиозна расположења, неосетно загањаше у размишљања о Богу, о бесмртности његовој и о

грешности човековој. Чудећи се целој својој рани-
јој упорности у одрицању свега, слушајући Иса-
кову песму која у сваком случају није потицала
из искрености и чувствености, Василије је лагано
предавао своју душу Богу, сећајући се Христових
речи о покајању греха. Код њега покуља једна бу-
јица, и крв јурну у мозак. Он се покаја пред Бож-
јим лицем за сва своја недела и туга обмота ње-
гову душу. Закрича једно одређено припадништво
вери и Василије, окупиран њиме, осети мржњу
према Исаку, према његовом Адонају, и беше го-
тов да излије сва та своја нова уверења на старог
Јеврејина, кога је сада, под утицајем своје расне
крви, почео да гледа непријатељски. Узбунила се
расност. Узбунио се нерв према јеврејству, и он
отпоче, неосетно, улазити у хришћанство, ма да је
раније, у младим годинама, бежао од сваког рели-
гиозног припадништва. Његове груди испуни неки
луди талас ускомешаности. Постаде нервозан, љу-
тит. Пред очима сину Христово лице, и тада не-
свесно шчепа Исака за уста и уби сваки глас

— Доста! Нећу више да те слушам. Ти лажеш!
Ти певаш Богу за новац.

Исак се збуни и, отргнувши се од Василије,
приђе вратима и отвори их. Соба се испуни зраком.
Сви троје беху бледи. И дрхтају. Ксенијино лице
облио зној. Изгледала је као да умире. Гушила се
на кревету без речи, са полуотвореним очима. Она
је предавала себе невидљивој снази да је узноси
у бесконачне висине.

— Напоље! викну Исак. — Ти си убица! Ти
си... ти си...

И ту његов глас умукну од беса, док је Ва-
силије, разјарен, наставио:

— Убица! А зар до данас нисам био убица?
Зар си до данас ћутао, иако си све знао? Ниткове!
Продао си твоју душу за новац... Немаш части...
немаш ништа код себе... Ниткове стари! Док сам

ћутао и плаћао, био сам добар... називао си ме „синко“... Сада!...

Исакова брада уздрхта и викну:

— Убио си толике људе! Убио си и њеног оца! Све, све! Јавићу властима...

— Хм!... властима... Зар ти мислиш да си чист? Зар у твојим религијским усхићењима нема најодвратнијих злочина? Ти си варалица и ако ти мене јавиш, полиција ће бити упозната и са твојом гадном кућом. Шта ће теби Сефер? А Иван Кокосов, тај чудотворац из Русије? Отвори свој подрум свима, па ће се осетити твоја одвратна њушка. Ни речи!... Ни слова!... Знам... знам... мени је јасно... знам... знам...

Ксенија је дошла к себи. Она није веровала својим ушима. Била је ван себе. Уплашила се, и није смела ни коракнути испред њих. Изненађена да је Василије убица толиких људи, она се стресла. Али у томе тренутку код ње се јави страх, осећање које код свакога живог човека постоји кад је у питању живот, кад је у питању опстанак. Ксенија ћутао. Зацрвенела. Нешто је дивље заиграло, и то је било све од њене исповести. Међутим, Василије није био миран и нападао је Исака све безобзирније и дрскије. Његове су речи биле оштре као гујин језик, а његове очи добијаху отрова.

— Убио! Да, да сам убио. Али зар се никада ниси запитао откуда је то код мене дошло? Зар ти није био јасан сваки мој злочин? Ниткове стари! Цео је твој живот сажет у једној одвратној пари. Цело је твоје покољење... да, да цело је твоје покољење такво... Јуде! Поткупљеници! Немате срца. Цео ваш јеврејски систем је у новцу. Пред новцем ви сте у стању... Ах! Скотови!...

— Јест, јест! Новац!... А зар ти не знаш због чега је нама Јеврејима новац база свих почетака? Зар ти то не знаш?

— Знам, јер сте без срца.

— Вараш се. Ми употребљавамо новац, јер ваше вредности откупљују се само новцем. Све, све вас ми купујемо новцем. Сети се да је Јуда свога обожаваоца дао за тридесет сребрника. Сети се да је тај човек продао човека, који му је био највећи пријатељ, учитељ који му је дао живот, хранио га, бранио! Видиш, он је пред блеском новца, пред варницом тих малих металних предмета, учинио оно што ниједан међу Јеврејима не би учинио, па и онда кад један другог мржња раздваја. Разумљиво је онда, да баш тај новац употребимо кад решавамо наша животна питања. Ми не водимо ратове, јер рат је недостојан човека. Ми не убијамо, јер волимо људе. А ви? Шта радите? Ако се не поткупите новцем, ви онда кукавички убијате људе, иако вам ти људи нису ничим нашкодили. Нађи једног Јеврејина да је убио и да је крвљу стицао дом и свој опстанак. Рећи ћеш, да смо убили Христа. Не, не! То је историска лаж. Њега су убили Ваши интереси и њега сте убили ви. Христ није сметао. Убила га ваша злочестивост.

— Ха! ха! Ти си луд, ти си луд! Ти хоћеш да побијаш оно што је историја већ утврдила! Јеси ли читао књиге? Да ли познајеш књигу?

— Јесам, јер сам у своје доба и ја прошао школу као и ти, те отуда многе сам ствари научио из књига.

— Знаш ли Шекспира?

— Знам... то је енглески песник.

— Па шта он каже?

— Шта?

— А Шајлок!

— Не разумем те. Ако мислиш да у Шајлоку говори само отров, онда се вараш.

— Варам! А фунта меса? Зар он жели само месом да откупљује туђе грехе? Зар ће само онда

утолити свој бол, кад од другога исече испод срца фунту меса?

— Е, мој човече! насмеја се Исак заједљиво; — тешко је људима што је Шајлок тражио фунту меса, а не пада вам на ум што се њему однело оно што је непосредно његово, што му је било најмилије, најдраже, оно што му је отето, ишчупано из срца. Зар Шајлок није имао права да брани себе? Зар он, човек који воли и који је однеговао своју кћер, нема права да заштити то његово недужно дете, запало у заблуде причама других људи, који су у њему видели само утољење необуздане страсти? Хришћанство није то видело! Људи у тој несрећи Шајлоковој не осећају прави бол његов. Браво да сте! Нека вас Бог поживи! И зар вама, који тако схватате туђи бол, треба поверити вођство друштва?

Исак застаде за тренутак. Са његова чела падао зној крупним капљицама. Изнемогао, заморен, он седе на кревет. Дисао брзо. Опажало се да га савладао један страشان револт, који је он искалио на Василија. Његове очи беху сузне; а капци поднадути. Осећало се у томе моменту, да је код њега снага кулминирала, да та снага нема више отпорности и да се он, стари Јеврејин, лагано предаје неком подмуклом замору, који постепено почиње да хвата сваки мишић понаособ.

Међутим, Василије је стајао уз Ксенију и, обоје скоро загрљени, посматраху обеснаженог Исака Исаковића. У њима се истодобно рађаше једно осећање сажалења према физички немоћном старцу. На њихове зенице паде лик Исаков свом тежином, и они га истински зажалише.

— Дабогме, рече Василије; — и ти ниси у праву, а моје расположење необјективно. Будимо спокојни, Исаче, и препустимо животу да реши нашу малопређашњу битку.

Исак га озлојеђено погледа, и расност, та огромна битка међу људима, држала га тврдоглаво.

— Не, рече; — ти ниси више мој пријатељ, и ми морамо да се боримо. Иди из моје куће, јер не могу да те подносим. Знај да ћу ти се светити. Иди! Иди!

— Зар зуб за зуб? упита Василије.

— Да.

— Зар то држи људе међу собом?

— Тако моја вера каже.

— А ја, видиш, нећу тим путем: ја ти праштам.

— Ја нећу опроштаја, викну осорно Исак.

— Е, видиш, због тога смо вас ми и победили одмах још онога тренутка, кад се из вашег грла чуло: „Распни га! распни га!“ Ми смо од тада победиоци.

Исак устаде и рече:

— Идите из моје куће!

Ксенија, већ потпуно при свести, поцрвене. Заплака се и пође к њему. Али Исак је одгурну и викну:

— Не дотичи ме се! Иди! Иди! Нека сте проклети од Бога. Идите!

У то најбоше у собу Иван Кокосов и Сефер. Њима није било ништа јасно. Изивавши из куће Исакове са уверењем да ће сав посао бити срећно свршен међу њима, ни на крај памети није им пало, да може између њих да се изроди читава једна полемика религиозног карактера. И Иван, смејући се, дохвати Исака за рамена и продрмуса га.

— Шта је? рече Иван; — шта је било? Што су вас туге ухватиле?

Василије се зацерека.

— Туге! О Боже!

Сефер се обрташе на све стране од изненађења.

— Туге! настављаше Василије. — Не, братац мој, него верска неједнакост.

— Каква верска неједнакост? ишчуђиваше се Иван.

— Тако, продуживаше Василије; — изненада код мене дошло неко болесно религиозирање. Ускиптех и бацих се каменом на Јевреје а мој ти старац беше смртно увређен, па објависмо један другоме рат.

— Лудорије! викну мало јачим гласом Иван; — зар вам ни данас није јасно, да вере човеку сметају? Нема разлике у верама. Све су вере истоветне. Сви ми обожавамо једнога Бога. Носимо га у себи и разумемо га. Мимо тога, мимо таквог схватања, то су бургијања поповска. Несрећа је наша, што не можемо да се ослободимо старих заблуда. Бог је — новац. Зар има човека, који не верује у ту истину?

Сефер, прост и сав утонуо у најпримитивнија осећања интереса, подскочи и пљесну рукама:

— Тако је! Тако је! Вере не дају ништа; оне узимају, траже.

И изгледа да је са тиме верски рат између Исака Исаковића и Василија био завршен. Сви су ћутали и посао беше настављен у присуству свију, и Алах, Адонај, Христ, та три појма сјединише се у једну уњкаву песму за спас Ксенијине душе... Опет пљусну киша мистичних мелодија и опет сви падоше, певајући, уњакајући.

— Адонај! Адонај!...

* * *

О Стевану за непуни месец дана престаде да се говори у Прокупљу. Ниједна реч није повраћала из успомена тога човека. Било је све тихо у граду. Живот је текао као и обично. Свака је ствар дошла на своје место и сензација о нестанку Стевановом постала је једна досадна прича, коју је сваки избегавао да оживи. Без даха, без одушевљења свет је обављао посао. Радило се за хлеб, за одржавање. Суша летња, која беше погодила свакога,

осећала се у свакој кући. Пала је нека забринутост и сва пажња грађана беше упрта на зиму која долази. Отуда нико није хтео повраћај Стевановој судбини, која је тренутно забављала свет.

Па ипак, у Ксенијиној кући било је као и увек: нервозност, забуна и пакао. Она је непрекидно понављала оно што је већ по стоти пут учинила. Није имала сна. У ноћи, кад све замре под небеским сводом, кад овлада неки уморни сан градом, она је била буновна, мрмољила је и прелазила из собе у собу. Привиђења су промицала испред њеног погледа. Осећала је да је неко дави. Дешавало се да се обнезнани, да добије нападаје и да у тим моментима, загрцнута, понавља: „Стеване! Стеване!“ Али ти њени вапаји остајали би тајна за спољни свет, и сутрадан нико ни речи није знао шта је било преко ноћи за застором прозорским. Једини доказ њеног душевног растројства опажао се на Ксенијином лицу, пожутелом и смежураном. Василије, који је и иначе био задављен старошћу, није обраћао ранију пажњу на Ксенију, јер је и своје грехе пустио да га витлају несметано и по ђудима. Он је по кат-кад био сав предан некој ситници, која никакве важности нема ни за његову прошлост нити пак за будућност. Код Василија је било јасно: да више њему не припадају акције и да он, седамдесетогодишњи старац, пред собом осећа загушљиви задах мемле из раке, која га чека да упадне у њу. Ма колико Ксенија упињала снаге, да затражи објашњења од Василија, он би махнуо руком и лено би проговорио:

— То је прошло. Пусти ме да сачекам крајњу казну у животу: смрт. Не враћај ме у дане, када сам био ипак мало срећнији него данас.

Такав равнодушан покрет Василијев на Ксенију би утицао ужасно, и она би напустила сав посао и сакрила би се да се преда сузама.

Али једнога дана настаде врисак у соби. Васи-

Без почетка

7

лије се одгегуља до Ксеније и, спазивши је у хистеричним превијањима, упути неколико хладних речи. Међутим, Ксенија је налетела свом снагом на њега, да су се обоје срушили на под. Тек по томе је Василије осетио, да убиство Стеваново може од ње начинити лудака. Ухватио је за руке и одгурнуо од себе.

— Шта је, по Богу? упита узбудљиво.

Ксенија разрогачи очи и цикну:

— Шта! Још питаш? Још питаш? Да те нисам послушала, ја бих данас била мирна. Зашто си ме натерао да ћутим? Зашто си ме натерао у најодвратнији ред злочинаца? Говори! Говори! Говори, стара кукавица. Чула сам ја све од Исака Исаковића. Он је долазио овамо два пута. Рекао ми да си ти убио мога оца. Ти си убица! Ти си убица! Навикнут да сносиш своје грехе без гриже, нагнао си и мене да затајим убиство свога стрица. Шта хоћеш од мене? Зар те није било жао да ме држиш у шаху читавих десет година, а да не кажеш да си ти проузроковач читавог хаоса у мојој кући? Једући мој хлеб, јео си комад по комад мога месца. Скоте! Цукело! Убице!

Василије је био нем а она је дрхтала. Она више није личила на човека. Она је имала на своме лицу нечег животињског, нечег деформисаног. Из погледа осећало се, да у зеницама нема више јасности и да оне лагано ишчежавају, претварајући се у нешто беличасто, безбојно, прозирно. Није видела ништа. Осећала је, да се испред ње отвара под и да ће у ту отворену јаму упасти демонима у челоуст. С времена на време грчила би се. Тај дрхтај њен, то њено душевно кидање, Василије је посматрао без иједног покрета узбуђења, ма да је био запрепашћен целим њеним преокретом. Разочаран девојком, коју је читави низ година обмањивао, он се решавао да напусти њен дом и удаљи неосетно,

неопажено, погружен. Али баш у томе моменту Ксенија је поново напала на њега.

— Говори! Говори! Ти си ми остао дужан једну исповест. Говори!

Василије се насмеја горко:

— Па ти је већ сада знаш... више ја нисам потребан... ја одлазим...

Међутим, Ксенија се испречи:

— Не, не! Још не! Ја очекујем од тебе обећану причу. Мораш да ми је испричаш. Мораш! Мораш!

Василије седе на кревет и отпоче:

— Због чега отвараш најбоније место? Ма шта причао, ти неш целу моју причу схватити онако како је теби потребно. У ситуацијама овако мучним ретко кад човек уме да даје себи прави разлог за сналажење. Твој злочин десио се без свести, брзо, можда чак под најпосреднијим диктирањем нечега дубоког. Све што се дешава, десило се на пречац. И откуда могу да ти на твоје тражење кажем праву истину о смрти твога оца, јер и сам нисам свестан правог узрока због кога је пок. Антоније морао платити главом. То се десило у секунду, муњевито, и могу ти рећи да је тада говорио у мени неко који није ја, неко ко је фалсификовао моје ја. Говорила је — судбина. А сада можеш представити колико могу да причам!

Василије застаде са причом и уздахну, као да је хтео ваздуха. Беше бакарно-жут и баш онако, како изгледају попаднути листови са букава с јесени. У њему замре сав ранији бунт, који је често био један од најважнијих разлога да Василије непрекидно носи у себи злочинца.

— Ето, настави Василије после једне краће паузе; — убијао сам, мрцварио сам и, по свима тим мојим радњама, закључило би се да сам рођени убица. Није тако — загрцну се, па наново високим гласом заврши — није тако, Ксенија. Ја сам само несрећан човек, коме је уз то судбина наме-

нила и физичку патњу. Волео сам и ја много у животу... имао сам своју кућу... кћер... оца, мајку... имао сам сродника... А данас?... ја више немам никога и сам сам.

Ксенија га слушала без даха. Њој се у моменту расквасише очи и лице јој доби један ружичасти изглед. Али одмах затим, можда кад се поново предала демонима, она побледе и уздрхта.

— Ништа ме се не тиче! Иди из моје куће! Иди! Убицу нећу да видим... не, не, не! Оскрнавио си моју љубав и мој бол. Ти си ђаво безбожник. Нагнао си ме у проломе. Унесрећно си ме. Иди!

Потом паде у хистеричне нападаје. Тресла се. Цикала, ломила прсте на рукама и, у томе магновању, она полете на Василија и поче га лупати песницама по грудима, глави, свуда. Он је стојао непомично. Помислио је у себи: „Има права — убио сам јој оца. Убио сам јој и њену душу. Отровао сам је.“

— Иди, викала је Ксенија. Иди!

Василије се намршти, стеже вилице и лаганим корацима пође из собе. Изађе напоље, осврну се два три пута на кућу и упути ка парку у правцу моста, преко Топлице.

* * *

Целу је ноћ провео под ведрим небом на једном малом пропланку изван града. Било је све тихо, без шума. Изгледало је да је све утонуло у сан. Топлица је шуштала. Њени мали таласићи беласаху се под лицем месеца, као рибице које се играју. А јабланови, поређени у равним линијама поред речног корита, испружени високо у зрак, насмејани у врховима, лелујаху се тихо као огромне ладнице у Кинеза од нојевих пераја.

— Сада смо готови, рече полугласно Василије

самоме себи. — Све је изгубљено. Изгубљено је и последње добро.

Њега је спопала нека меланхолија. Притиснуо га бол. У грудима је осећао да се нешто шири до безумности, па затим сужава, прска, цепка. У душу се увукао црв, који разједа са две стране. С једне стране старост је докрајчила свој пут, а са друге опет надошло бесконачно покајање. И црв је рио у та два правца. Он је ишао кроз расклиматан организам свој са насладом једне гадне животиње. Некад страховито снажне мишице, које би биле у стању да скрше и највећу снагу, слепиле се на костима смежурано. Малаксао је као прегладнели работник. Зглобови се раздвојили, нису чврсти, као да су попуцале све нити међу њима.

— Готово је, Василије Петровићу, говорио је Василије. — Ти си одиграо своју улогу. Имам да умреш као скот. Од сутра нема ни хлеба ни пара. Као једину храну од сада природа ти је доделила воду и траву. То је све, грднице, бескућнице. А и право је. Убијао си. Скрнавио си. Хулио си на Бога. Василије Петровићу, теби нико није био свет. Све су вредности пред тобом биле ништина. Сада хоћеш све, али немаш више снаге. Човече! Скоте! Животињо незаситна! Човече, теби је увек мало! Недостаје увек по нешто. Хтео би више од онога што ти је доделила природа. Хтео би више од онога што можеш да урадиш. Василије! Василије! Проклетство! Лешино! Умри! Скапи! Нека те распадање сможди!

И Василије паде у делиријум.

— О, Петроније Илићу! Друже! Бог нека те казни! Ниси ме морао извлачити из пакла у који сам већ једном упао, да би и људску и боју правду искусио. Зашто си ми дао слободу? Зар треба давати слободу људима, који се не могу снаћи у њој? Заблуда је слобода. Заблуда, заблуда! Ње нема. Ако нисмо робови сили, режимима, ари-

стокрацији, поповима, онда смо робови сопствени. Робови смо неких сила у нама самима, које се тиграју нашим животима као деца играчкама добивеним од родитеља за своје рођендане. Боже једини, свемогући чудотворче! Зашто ниси своју грнад направио, кад си своје, поред њих, у природи тако величанствено сручио, да и Сунце и планине и реке и трава и ливаде и шуме борова, јела, личе на пеисаже велелепне, хармоничне? Зашто човека ниси саградио од једне финије смесе, него си му на кост налепио месо, ту одвратну материју, која се на топлоти ужасно распада? Зашто си дао од свих осећања највише похлепу?

Па кад је зора попрскала обзорје и земљу, Василије, зелен као што је трава зелена, урликну и врати се у град.

* * *

Два сата је чекао да га прими један полициски чиновник да би му све признао, објаснио и замолио, да га ухапси и учини оно са њиме што му је закон одобрио као човеку, који га има извршивати у име божје и људске правде. Али и тада, ушавши у канцеларију тог полициског чиновника, Василију се није могло веровати.

— Не могу ја тако, бранио се чиновник. — За мене није довољно што ти признајеш дело. Доказе конкретне! Не могу без тога... не могу... Слобода се мора поштовати...

— Али човече, ја сам убио, наваљиваше Василије. — Пишите у Београд... тамо ће рећи... У Београду за убиства моја... Рећи ће вам шта значи за њих Василије Петровић.

— Ипак... ипак не може тако. Ти можеш да признаш и нешто што није урађено. Шта би онда ја радио, када би те ухапсио? Зар ја да одгова-

рам? Не! не! Иди ти из моје канцеларије! Одмори се! Смири се!

— Али чујте ме: ја сам злочинац.

— Чиновник се насмеја.

— Ха! злочинац! Зар такав старац да буде убица? Та остави ме на миру! Зар сам ја дужан да се борим са твојим фикс-идејама? Иди лекару! Полиција не лечи... она хапси... чува ред... законце... Иди!

Затим зазврја једно звоно и у канцеларију уђе један крупан човек.

— Одведи овога напоље! заповеди чиновник.

Крупан човек ухвати Василија за раме и поведе га излазу.

— Чујте! викну Василије. — Ја сам убица! Ухапсите ме!

Али крупан човек дохвати Василија за оба рамена и готово изнесе у ходник, а одатле до саме улице, где га остави, запретивши му да не покушава улазити више у зграду без потребе.

— А ако јесам заиста ја убица? упита Василије.

— Одкуда нешто ја могу знати... Иди на свој посао и немој да ме узнемираваш!... Ја имам такву наредбу... Иди!...

— Али зар може један чиновник издавати наредбу да се уклоне трагови једног злочинца? упита Василије кроз иронички осмех.

Крупан човек одмери Василија од главе до стопала и грохотом се насмеја.

— Одлази!... Шта булазниш? Откуда ти нешто знаш?... Мој господин зна веће ствари а да не зна овакве ситнице... Зар, бре, скитница да соли памет једном господину? Знаш ли ти да је мој господин свршио школе!... Он је био и трговац. Учио четири године основне школе код учитеља Томе... био мало у богословији... био подофицир... општински ћата. Па зар ти да му солиш памет? Иди.

одавде, да те нисам бацио тамо где ће те ваши и стенице појести!

Василије га гледаше а помисли у себи: „Можда човек и има права... наредба, наредба“. Потом се полако удаљи према Хисару, да под стародревним зидинама дворова Југ Богдана размишља и без хлеба и без склоништа...

Подне је превалило када се још једном решио да посети Исака Исаковића. Овога пута он беше смирен, тих и, корачајући изнемоглим темпом низ улице са неравним калдрмама, осећаше да му нико ништа не верује, као што он раније није веровао другима. На њега падаху подсмеси. Смејао се сваки пролазник његовој судбини, наговештавајући му и то, да нема у граду Ксенија, које би га прихватиле и исхрањивале као што је чинила Ксенија Савић у моменту када се Василије Петровић као из небуха снашао у прави час презреној девојци.

— Петре! Луди Петре! викаху деца за Василијем именом, како је он био познат у граду. Али Василије, погођен са свију страна, ишао је без речи, без осврта, без протеста. Његови кораци беху тешки. Он је притискао своја стопала свом снагом. Погурен, готово савијен као сиров штап под чврстим притиском подштапивача, Василије је измицао пред подсмесима. И тада, вероватно верујући сва религиска надахнућа ка покајањима, помислио је: „Зар људи, који се подсмевају мени, да би на тај начин манифестовали своју љубав за правду, овако кваре децу? Деца пак за своје поступке нису крива... она не знају ништа... А људи!... оцеви... мајке!...“

— Уа, Петре! Уа! деца су викала за њиме и хватала га за капут, да га и тиме понизе. Но Василије је ишао даље без речи. Та равнодушност изазивала је још веће дражење. Деца су постала нервозна. Њихови насртаји беху учестани, дрскији. Они су почели саплетати Василија и кад би ко

успео да га јаче погурне и он пошао мало бржим корацима, настао би урлик, врисак. Из отворених радњи помолили би трговци главе, па, да би било већег смеха, предлагали су да га водом полију и „поскидају труње са разбарушене беле браде“.

— Воду! Воду! викну један сав у лицу црвени трговац.

А деца, чудом неким, већ су запљускивала Василија. Тада нешто јекну, и стари изнемогли Василије паде на земљу и закука из гласа. Деца се поплашише и разбежаше се, док су трговци били присутни, јер су били задовољни „величанственим“ остварењем свога дела.

Пред вече општински пандури, псујући, ударише Василија кундаком.

— Устај, мрцино! Опет пијан! Стоти пут те налазимо.. Докле, бре.. гаде!..

Василије отвори очи и промрмља:

— Пси општински!

Па тек дубоко у ноћ он се упути мирно, без подсмеха, ка Исаку Исаковићу....

* * *

— Отвори, отвори! лупаше Василије на једно мало прозорче са замрљаним стакладима; отвори, Исаче!

Из собе се чуо Исаков промукли глас и потом паде на Василијево маљаво лице слаби зрак лампе гасњаче. Врата шкрипнуше и на прагу, као светац, са неком белом кошуљом до чланака и широким рукавима, појави се бунован Исак Исаковић.

— Ја сам.. ја бедник.. покајник... рече Василије шапатам. Опрости мени беднику! Заборави на свет!

Исак се намргоди, и две беле, огромне, густе веће падоше на његове проницаве очи.

— Опрости говораше Василије; заборави на

наша верска размимоилажења! Ја нећу од тебе помоћи.. Ја хоћу да ме само саслушаш. Само то, тако ми Бога. Само то.. и ништа више... Прими ме!

У Исаковим грудима гораше огањ расе. Нешто се ломило, стезало, мучило. Његово срце затреперило, као да је од мехура начињено. Сећајући се да је Василије бацио гнусобу на његову веру, да га је оцрнио као врага, плуноу на светиње Јеховљеве, вилицама хтеде све зубе поломити. Зар га не треба одагнати са прага? Нека осети шта је то зуб за зуб. Нека га враг претвори у прах. Пролазећи све то кроз сећање, Исак приђе Василију, подиже стегнуте шаке и беше готов да га убије, да изненада не паде на ум једна мисао, да га у овим његовим тешким тренутцима треба уверити: да су у Талмуду записане најсветије речи богова. И рече:

— Уђи! Све је прошло..... Будимо људи!....

И два старца подједнаких година седоше на кревет и отпочеше разговоре.

— Ето видиш, човек греши, рече Василије. — Греши и онда кад верује да чини правду.

— Хм! тако је, рече Исак. — Међутим ти си, Василије, увек грешио, и твоји су греси велики. Ја не знам којом би те казном требало осудити, па да правда буде задовољена.

— Василије није ни толико грешан колико се осуђује. Али.. но, то сада не треба говорити... И Василије ућута. Он је хтео дати оправдања својим поступцима. Па ипак је занемео, јер није видео у томе никаквог смисла. Зашто се правдати? Зашто давати образложење стварима, које и онако више немају интереса за њега?

— Уосталом, рече Василије после једне паузе, — ти знаш мој живот. Раније, кад сам први пут ступио у твоју кућу, рекао сам ти да сам ја био човек као и остали. Али живот потекао другим линијама па наступило оно, што је у мени произ-

вело страховиту пометњу. Тада, поред свих напона да се спасавам, било је доцкан. Даље, и поједности знаш.

Исак зевну. Он је очигледно хтео да покаже, да је прича досадна у толико пре, што је знао Василијева интимна верска расположења испољена неколико дана раније пред њим. Па да би скратио исповедање Василијево, зевајући, затражи да ућути и да легне и сачека зору.

— Знаш.. сутра ћемо видети. Сада лези. Одмори се или отиди у суседну собу и залож се, а ја ћу спавати. Било, прошло.. и Јевреји прашта.. јер ко не зна, неће знаги никада ко смо ми. Наше су књиге велике и паметне.

Василије погледа у Исака. Учинио му се, да ће наново мржња Исакова васкрснути. Бојао се да га не увреди, и, да би спречио евентуални сукоб, насмеја се болно.

— Имаш права, Исаче. Раније нисам знао. Послушаћу те и испружићу се овде, поред твог кревета на патосу.

Лампа се угули. Чуло се дисање двају стараца. И један и други ока нису склопили. Обојица су се правили да спавају. Лежећи један поред другог, они су у једном истом тренутку осећали једиу исту ствар. Обојицу тиштао расни револт. Иако упиути свом снагом да га прикрију по спољним знацима његовим, они су ипак у себи вајали бунтовничку освету један према другоме. Василије, покајнички растројен, веровао је, да ће сав спас доћи за његову душу, ако до пожртвовања преда себе Христу. Исак, међутим, погођен у најосетљивије расио осећање и интересе, никако није могао савладати свој гњев. Па и поред свега тога што је у њима горео пламен, који раздире њихова срца, ћутали су лицемерно. Бојали су се, да један пред другим не покажу оно што ће их дезавуисати пред божанствима својих религија. Међу њима овладао је неки

конвенционални зид, и они се носили, ма да их је гонила нека сила да полете један на другог.

Ноћ је одмицала лагано. Василије и Исак вртели су се. Осећали су притисак на темена. Било им је загушљиво. И инстинктивно, у један моменат, обојица скочише и полетеше ка прозору. Њихови се погледи у тами сусрели. — Зенице су гореле у пламену.

— Мало ваздуха сам хтео, рече Василије; — гуши ме неки задах...

— И ја сам то исто хтео, одговори Исак. — У грлу ме стегао ђаво, и не даје ми мира.

И четворе руке сукобише се око једног малог прозорчета.

— Сад? упита Исак.

— Свежије је, одговори Василије.

Па оба старца наслонише главе на рам од прозора и загледаше се у звездано ведро небо.. Затражише зеницама по небеском своду неку утеху... удубише се... А кад се наново осетише у близини, Василије рече:

— Дивна ноћ. И топла и тиха...

— Да... дивна ноћ, одговори Исак и удаљи се од прозора, да легне у кревет. И Василије, одмах за њим, учини то исто. Захркаше лажно. Па се понови оно исто два пута до зоре. Два пута су један другоме хтели рећи своју мржњу, и два пута их је нешто спутало. Долазили су до прозора, прождирали се погледима и легали на своја места, као да су Василије и Исак, два рођена брата од једнога оца а две мајке. Сагоревала их је потајна, расна мржња. Мир, који је моментано овладао између та два старца, потсећао је на нешто привремено, на нешто што ће се разбуктати тек доцније, док се не среде растурени ужарци. Тада ће грмети њихова унутрашњост, кидати у безброј комада. Они су напињали из крајњих кутова остатке своје толеранције. Били су један према другоме љубазни,

— Ха! ха! Ја не бих био такав. У мојим светим књигама тако не пише.

И лаганим кораком упути се у двориште. Исак залупи врата и опсова.

— Грех се не окајава! Грех се не поправља!
И грло се стеже од једа.....

* * *

— Откуда ти овде, и овако рано? Сефер сустиже Василија.

Василије стаде.

— Откуда? наваљиваше Сефер. — Зар ти ниси на погребу Ксенијином?

Василије се згрчи. Глас да је Ксенија међу мртвима, поразила га. Стресао се као пас кад са себе стреса воду. Обузе га језа. Обузе га неко унутрање дрхтање и он осети да на његово срце, поред старих грехова, пада и смрт Ксенијина. Сузе склизнуше низ образе. Нешто се одвојило у његовој утроби. Као да се нешто покидало унутра. Постоја мало, па се срџа на земљу. Издадоше га ноге. Толико га поразила вест о смрти Ксенијиној.

Сефер се збуни.

— Буди чврст, рече. — Умрла, умрла. Таква је била њена судбина. Написано је да неће заклопити очи божјом руком. Тако је записано у судбини за њу. Устани, устани! Не срамоти се! Немој да се окупе деца око тебе. Опет ће мислити да си пијан.

Василије послуша Сефера и устаде.

— Зар данас да је сахране? он упита.

— Да, одговори Сефер кратко и поведе га ка гробљу градском.

Уз пут су ћутали. Сефер је из неког необјашњивог пријатељства према Василију био саучесник у његовоме болу, ма да Василије ничим није задужио тога циганина, коме је у природи било, да

бива пријатељ само онима од којих добија напојнице. Међутим, он је осећао недољиво пријатељство спрам Василија, вероватно што су њихови животи имали нечег заједничког, нечег што је међу њима створило бескрајно пријатељство. Када се знало у целој граду да је Сеферова љубав врло јевтина роба, да се пријатељство код тога човека може купити као што се може купити хлеб од хлебара, сав његов однос према Василију био је нелогичан. Зар може један човек калибра Сеферовог завоleti дубоко? Зар то није апсурд гледати једног целата, како се превија од разнежености пред туђим страдањима? Али, као што има у природи многих чуда неразјашњених, као што се кат-кад бива запрепашћен пред појавама, које су до пре једне секунде биле јасне, прсте, тако се може десити, да и Сефер заволи Василија несебичном љубављу. Истина, ту његову нежност до данас није нико знао, осетио, нити је то он показивао. Јер, мислио је, права се љубав не треба ни показивати. Веровао је да се у љубави мора бити без рекламе. И отуда по мало је било чудно и самоме Василију, кад је пред собом а кроз Сефера видео једног човека бескрајно нежног. Идући ка гробљу, руку под руку са Сефером, он је нетремице гледао у његово опаљено лице од сунца. Анализирао га. Закључио: да он није рђав човек, или да је само толико рђав, у колико његова расност ужива моралне квалификације међу људима. Посматрајући Сеферово увек ведро лице, изборано по где-где борама доброте, простодушности, поверовао је у његову честитост. Пиљећи својим већ упола угашеним очима, нашао да Цигани нису рђави људи. Удубљујући се тако у њега, Василије паде у дубоку сентименталност и, под утицајем тога расположења, он га загрли.

— Сеферу, добрично моја! рече.

Сефер се насмеја благо, развлачећи дебеле и испуцане усне у елипсу.

— Сефере! Ти си једини човек после покојне Ксеније, да будеш спреман мене нежан.

Сефер се нанова насмеја и одговори му:

— Па... сиротиња смо... Ако се ми нећемо чувати, зар ће нас чувати господа! Господа су господа.

Василије га потапша по рамену.

— Тако је, драги Сеферу... С једне стране постоје господа која заповедају и живе без брига на рачун других, а са друге стране, пак, постоје људи, сиротиња, која целог свога века има брига и ради, а никада ништа нема. Једнима судбина даје много а другима даје тек да живе. Ти и ја смо сиротиња, и ми се разумемо.

Сеферу то беше мило.

После тога они стигоше на гробље. Сневеселише се. Пред њима се указа безброј малих белих и црних крстова, обраслих у корову. Било је пусто, као да тога момента није донесен један човек да се сакрани, и као да се међу тим малим белим и црним крстовима није завршила трагедија једне апсолутне недужне жене. Смештено у долини између два брда, сува и сива, поред Топлице, гробље је хучало својом пространошћу на ужас и пустош.

Они су корачали једном узаном путањом ка капели, која беше на дну гробља, старог изгледа, полусрушена, облепљена блатом, турског стила, покривена плочама и по крову озелењена маховином. Ћутећи, сваки за себе, на свој начин, тонули су у философију живота и смрти. Изгледало им, гледајући гробове истапкане, да је све безмислено, варљиво, досадно. Свака акција људска била је глупа; а најчешће тишташе њихове њихове мозгове питање: да ли после смрти долази дефинитивно смирење душе људске, и да ли после

смрти греси немају својих последица у животима оних, који долазе на свет као наследници мртвих грешника? Идући лагано, притиснути тим горким и вечним проблемом, њихове су зенице лутале по бескрајном небу. Осећали су обојица, како се у њиховој утроби разлива жуч. Ногама обараху траву уздигнуту и круту. Дисали су дубоко. Без речи, они су прелазили хумке.

Пред капелом стајао је гробар. Он се смејао. Нагађао је циљ њиховог доласка на гробље. Познао је Василија. У себи је помислио: „Нећеш је наћи овде. Она лежи ваи побожиих. Она је искључена са гробља“. И, очекујући да стигну пред њега, он седе на један плочиик пред капелом и отпоче равнодушно да пуни лулу:

— Добар дан, рече Василије.

Гробар баци презрив поглед, па одговори:

— Добар дан. Шта ћете вас двојица у ово доба на гробљу? Ваљда тражите иечији гроб?

— Да, рече Василије. — Тражимо Ксеијин гроб.

— А јесте ли јој род?

— Не, одговори Сефер. — Зар ти мене не познајеш? Откуда да тражим на хришћанском гробљу Цигаина?

— Ја сам је познавао, прекиде Василије; — Био сам њен пријатељ...

Гробар се подиже са плочиика.

— Она не лежи на гробљу. Она је неопевана. Она је тамо до онога ђубришта; еио, видиш, доле... Тамо тражите!...

Па потом пође у капелу, пућкајући добро напуњену лулу.

Василије и Сефер укрстише погледе. Осетише неко огорчење на цркву, на попове. Беше им гадио. Презреше јединим јединим погледом цео тај сталеж.

— А зар код вас, и кад се умре, деле на верие и иеверие? — упита Сефер после паузе.

— Хм! хукну Василије; да да деле.

Затим коракнуше напред. Пођоше у правцу Ксенијиног гроба, тамо доле, где је ђубриште, да потраже хумку девојке, због које су обојица били сентиментални. Корачајући поред поломљених крстача, поред споменика од белог камена, они су, у интимности својој, осећали да их притиска туга. И, стигавши пред огромне наслаге ђубрета, застадоше. Не умевши да се снађу, или у немогућности да обележе погледом тражено место, сукобише се њихови погледи и, као под команду, обојица упитаху: „Где је њена хумка? Зар је могуће да јој ни то нису обележили?“ Али та питања нису била изговорена можда из страха, да у одговору на њих не нађу сопствену своју моралну голотињу, у толико пре што су и сами веровали, да су и они, као чланови друштва, без обзира у коликој су мери делали у томе вртлогу, проузроковачи Ксенијине тешке судбине. Па место одговора, који би у сваком случају био логичнији њиховој психичкој пометњи, Василије и Сефер пођоше ка Топлици, без речи, троми и утучени, прелазећи преко наслаганих великих, сивих каменова. Спотичаху се. И вероватно би се и вратили без нађеног гроба Ксенијиног, да им гробар није довикнуо и показао, где је она сахрањена. Тек по томе они наиђоше на једно парче свеже ископане земље. Приђоше и забодоше зеницу у уздигнуту влажну земљу. Василије се прекрсти и заплака. Затим је клекнуо и обема рукама обгрлио гроб. Кад то виде Сефер, он у себи зајеца, и окрену главу.

— И тако је сада све свршено, рече Василије, отирући сузе једним делом свога поцепаног рукава од капута; — Ксенија је умрла. Она је са собом однела целу тајну Стеванове смрти. Ја пак нећу ништа говорити.

Сефер се беше окренуо и слушаше. Њему није било јасно о чему и о каквој тајни Василије

говори. Није схватио ништа од тога што је он изговорио полугласно. Па да би и разумео шта његов пријатељ говори, он упита:

— А шта ти то, Василије, говориш?

Сефер први пут изговори право име Василијево. До овога момента Василије је за њега био Петар, као што је и за целу варош Василије назначен Петром.

— Како? изненади се Василије, — ти знаш моје право име? Ја више зар нисам пред тобом Петар?

Сефер се нађе у недоумици. Он не смеде признати откуда је то сазнао. Побојао се нечега. Осетио је да га Василије неће разумети. Веровао је да ће му он постати одвратан. И, сметен питањем оштрим и непосредним, он заусти:

— Драги мој... сазнао случајно.

— Не, не! То не може бити!... Случајно ниси могао ући у моју тајну. Говори, откуда си сазнао моје име?

Сефер поче да објашњава. Рекао му, да га је заволео и да је хтео пронаћи узроке његове туге. Пратио га свуда. Долазио му и у кућу. Залазио онда када је све било празно, и када никога није било под кровом. И тада је он први траг наишао. Нашао је један завежљај у кревету. Отворио га. Ту је спазио два писма, пожутела од времена и старости. Прочитао их и било му је јасно где је извор Василијево патње. Онда га је заволео. Осетио је, да у Василију тече страдалничка крв. Инстинктивно је предосетио да у Василију гори једна виша етичност, етичност, коју сваки потиштени грађанин носи у својој души. И, у моменту када је осетио у себи потребу да покаже свој бол који је у њему притажено тиштао, он, Сефер Циганин, пришао је Василију, односно Петру. То његово пријатељство дошло је некако спонтано са оним што је у његовој психологији било и оним што је у Василију запазио.

Поклонио му себе искрено и дао му се, не објашњавајући у почетку мотиве целог тога свога расположења.

— Али Василије, причаше Сефер, — ја сам показао све што знам. Са знањем, којим располажем, умео сам открити своје црно срце и своју скитачку душу. Прошао кроз нижу гимназију, обишао један добар део земаља за време ратова, ја сам научио другарство, и ја умем да ценим другарство. Сва је моја несрећа у томе, што нисам умео да покажем јаче своја расположења према теби. И сада, када је и тај моменат дошао, ја сам ти довољно рекао, и ја сам ти објаснио читаву моју историју. Моје ухођење можеш схватити како хоћеш... Можеш ме презрети... али ја сам учинио онако, како сам веровао да је најбоље.

Василије се накашља.

— Добро Сефере, због чега ти мени одмах ниси јавио све ово? Зар ти не осећаш да је улазак у туђи интимни живот крађа?

Сефер се мало промисли, па по том брзо одговори:

— То је тачно... Но ја нисам пошао к теби као стран човек. Још одмах сам открио, да си ти човек, кога треба волети. Увек сам био сам. Нико ме није хтео разумети... Сви су у мени прво видели Циганина па тек човека.... А ја сам био тако несрећан! Научен у другим земљама да живим са људима, који се опходе један са другим према вредностима, ја сам се осећао, дошавши отуда, запањен у нашој средини. Ми се Југословени не ценимо по вредности.. по души, срцу... У Србији се љубав повећава са кесом коју имате и носите, а ти никада у мени ниси видео Циганина, већ прво човека па остало на крају.

Потом обојица, загледани у гроб Ксенијин, у то мало парче црне земље, измешане са ситним оштрим камењем, за моменат посветише сву своју

пажњу на живот покојне Ксеније. На њихове душе попадале неки огромни терети. Преживеше за тренутак цео доживљај са њоме. Осетише да је Ксенија била жртва неке фаталности, и да је та њена фаталност била баш усредсређена у њеној сопственој личности. Васпитавана оним патријархалним моралом србијанских паланки, не пуштана да својим снагама продира кроз бескрајно велике таласе људске мисли, Ксенија је морала једнога дана постати жртва. Она није себе познавала. У моментима сентименталности, која је надлазила услед њене усамљености, она је пала у канџе необјашњивог страха, и тада у њеној свести извиле би се хиљаде представа разних праваца, често у ниансама, те, снађена у томе мору, Ксенија би се осећала помућеном. Без воље, без одређеног циља у целом том хаосу својих мисаоних прегнућа, она је увек бивала побеђена, као да није била интелектуалка и као да није у своме животу више пробавила над књигама, него над самим реалностима у животу. И онда је било разумљиво, што је била предала своје снаге Василију да он њима управља по његовим схватањима. А када се једнога тренутка у њој распламтео њен сопствени мисаони живот, кад је осетила у себи огроман, стихијски револт, она је најпре себе погодила и устрелила, па тек њенога стрица Стевана. Тада, по убиству Стевановом, надошла је свест у свој потпуности. Но већ је било допкан. Она се није могла ослободити патријархалности. Наступила је изненада трзавост нерава... пукао је у њој цео stroj њене индивидуалности, и она је пала у руке Василијеве убилачке фаталности. Завриштала је као звер.. замрачило је њену свест неко невидљиво страшило и она је за увек упала у јаму гриже савести, да из ње више не изнесе живу главу. Проклињала је Василија. Подала се настраној религиозности... обамрла... и од једне паланачке школоване жене, Ксенија утонула у егзалтације.. занихала се и полудела...

— И ето, Сефере, знаш наш живот, и ја те молим, заборави све ово што сам ти данас испрчао.

Пред полазак, Василије начини један крст од дашчица које нађе на ђубрету, забоду у меку земљу и написа:

„Ксенија Савић“.

Затим се удаљише.

* * *

Изјутра рано воз је носио Василија Петровића. Равницом Добричком бректао је, шиштао а вагони су се клатили као мала барка на таласавој води. Промицала су питома поља, села са сламним и белним кућицама. Прелазило се преко мостова, кратких и дугих, брзо, захуктано. А небо је било ведро, сунце је опекло.

Василије је седео у трећој класи. Уморан, исцрпљен, он је дремао, ударајући се о суседне путнике, који би га, при сваком удару, погледали оштро и преко рамена. Али сан га је хватао без обзира на негодовање путника. Његова клонулост била је толика, да није уопште себе осећао. Нека оловна тежина притискала га.

— Докле ћеш ти мене гурати? обречну се један путник на Василија. Међутим кад Василије на то није ништа одговорио и кад чак ниједним својим покретом није ставио до знања да би хтео да одговара, путник се револтира и муну га у слабину, понављајући своје питање јачим тоном. Тада се Василије пробуди, зевну и промрмља нешто неразумљиво.

— Шта мрмољиш! викну путник раздражено.

Овога пута се Василије расани. Био је блед у лицу а испод очију начинио се модар колут. У његовим зеницама догоревао је преостатак његових животних пламенова. Опажало се јасно, да он пре

личи на једну мумију него на човека на кога би се требало љутити.

— Извините, рече Василије. — Ја мало задремао и гурнуо вас.

Путник поцрвене у лицу. Беше запрепашћен, кад пред собом угледа старца који се већ налази једном ногом у раци.

— Ако, поче се изговарати; — мени било само мало непријатно. Иначе немам ништа противу вашег сна.

Потом се подиже са свога места.

— Ево и моје седиште... Ја ћу стајати... не путујем далеко.

Василије се у себи насмеја и помисли: „Кад би знао какав сам ја човек“. Међутим он није ништа рекао, већ се само климањем главе захвалио и испружио се да продужи започети сан.

— Тако. Да ли вам је добро? упита путник.

Није следовао никакав одговор, већ се само чуло тихо хркање.

Око подне, кад се Василије пробудио, устаде. Није мало био изненађен кад у купе-у није било никога. Остао је сам, као да су сви путници сазнали да у њему умиру греси и као да су осетили, да у Василијевим грудима куца демонско срце. Окренувши се неколико пута око себе детињасто, заплака се на глас. Журнуле су сузе крупним капима и низ образе показаше се две линије водене, да би се изгубиле у густој, великој и белој бради Василијевој. Притисну га бол, закрча нешто у грудима. И онда отпоче онај стари ковитлац привиђења свих жртава његових. Видео је уплакану, болесну, мршаву и поцепану Магдалену, његову прву и најбонију жртву. Затим се пред њега испречи онај француски војник, који је држао његову жену у крилу, кад је он налазио са фронта. И најзад, заглухнуше његове уши од пуцња и вриске, кад је његова пушка избацивала тане.

— Боже! Боже! викну Василије. — Боже, доста је мука! Доста је! Спасавај ме!

У томе вапају било је нечега животињскога. Његов је глас звонио тупо, крештаво и потсећао је на оне последње крике осуђеног на смрт. Подигао се са места и са два корака опкорачи празан купе. Кроз његову лобању пројурише стотину мисли наједаред. А кроз прозор у ходнику вагона виде збијене људе. Зар празан купе, а људи се тискају као у кутији?

— Због чега је то? питао се. — Да није неки разлог по среди?

Онда се поче гледати. Његове очи се узнемирише, заиграше, избуљише. А свет, прислоњен на прозор, зацерека се. Василије се збуни. Јер је било несумњиво, да је он разлог што су они у ходнику. Тада његове очи падоше на под, као да у дупљама беху стављана два олова, која су претезала. Међутим, свет се све више смејао. Смејао се лудачки, избезумљено. Смејао се, као да гледају кловна у највеселијим бравурама. Нико није знао, да Василије преживљава најтрагичније тренутке. Присутни у снебивању његовом нису могли да осете страشان пад Василијевог достојанства. Он је њима био смешан, и они су се смејали:

Па ипак, у једноме моменту замре сваки глас, и чуло се једно тешко дисање. Василије, да би избегао непријатну ситуацију пред избезумљеним људима, ухватио се за гркљан и бацио на под свом снагом. Тек тада, када се предосећала читава несрећа једнога човека, престао је смех и створи се мир у ходнику вагона.

— Он је полудео, рече један.

— Симулира, одврати други.

Међутим, један је брзо отворио врата од купе-а, ушао унутра и дохватио Василија.

— Еј, човече! Не буди луд!

Василије се смири и одахну. Било му је лак-

ше. Није више био сам. Није више проклет, као што је веровао. Дошли су му људи у помоћ.

А кад је дошао кондуктер, ствар је била разјашњена. Људи су испричали да су га оставили самог, јер је страшно смрдео на зној и прљавштину. Он је пак то схватио озбиљно, и његово је достојанство било окрњено.

— Тако, изишавши, смејали смо се кроз прозор томе смрдљивом човеку, заврши један путник објашњење.

Кондуктер баци неколико погледа на Василија па затим изађе из купе-а са затиснутим носом.

— И заиста смрди, рече и забрави врата; предаћу ја њега првој станици комесару полиције. Мора да је нека скитница.

Тиме се завршило путовање Василија Петровића.

* * *

Кад је на првој станици локомотива писнула писком, који јежи кожу од страха, кондуктер је извео Василија из затвореног купе-а и предао га комесару полиције.

— Цео воз је засмрдео. Неопран је од богзна када, рекао је кондуктер комесару; — мора да је скитница, кад нема где да се опере.

Комесар се дуго премишљао шта да ради са приведеним човеком, збуњен „пред једним овако ретким случајем у његовој пракси полицијског чиновника“. Али кад је локомотива наново писнула, кондуктер рече:

— Ето вам га! Ја одох!

И отрча у воз.

Настало је обострано посматрање између комесара и Василија. Први је размишљао, да ли има права лишити слободе једнога човека, који је неопран и који смрди од тога, кад није учинио ма шта, што би се косило са законским прописима.

Василије, пак, несрећан непрекидно у животу, зарањао је лагано у проблем, да ли може сиротиња бити једно крвнично дело и да ли се због сиротиње може један слободан, исправан, грађанин, лишити слободе, без непосредног његовог акта, који би био у колизији са законима или са правним поретком места, где је његова сиротиња изазвала револт. Обојица утонули у питања која су себи поставили, осећали су неки притисак неразјашњен, и ћутали су. Међу њима створио се читав јаз, пролом, који треба да пређу. Али Василије давно већ бачен у резигнацију, отпоче први да одмотава замршени конач. Он се испрси под старе дане као младић. У његовим очима блесну нека чудна варница и куражно, као да саопштава једну обичну ствар или као да говори о нечему што се њега не тиче, рече:

— Ја... ја сам Василије Петровић.

— Па то још ништа не значи, насмеја се комесар. — Василије Петровић! То сте казали као што би Наполеон рекао: ја сам Наполеон.

Василије наново понови:

— Ја сам Василије Петровић.

— Слушај човече! То није ништа за мене, и твоје име не значи откриће.

— Али вама мора бити познато моје име.

Комесар се засмеја.

— Одкуда то сада? Онда исто тако и теби мора да је познато моје име.

— Не, Василије одсечно одговори.

— Па зашто да је мени познато твоје име.

— Ја нисам ви.

— Без тога сам и сам знао.

— Али...

Комесар се наљути и лупну ногом о под.

— Доста са глупостима! Какве су то шале са полицијским органом? Исправе!

Сада се Василије насмеја.

— Сада ћу опет рећи: ја сам Василије...

— Доста! Доста! прекиде га комесар. — Знам да си Василије Петровић. Исправе ми покажи!

— Моје исправе су у моме имену. Ја се зovem...

— Доста! Доста, по Богу! „Ја сам Василије Петровић, ја сам Василије Петровић, ја сам Василије Петровић“. Шта се мене тиче што си ти Василије Петровић! Ниси папа! Бог! Министар! Неко чудо!

— Баш јесам чудо, добаци иронично Василије. Комесар га погледа дивљачки. На образима заиграше мишићи. Сав се тресао од љутине.

— Знаш ли... Бога ти твога!... викну комесар и подиже руку на Василија. — Убићу те! Говори! Дај исправе!

— Немам.

— Онда си скитничар!

— Нисам.

— Него?

— Него само сиромашни убица?

Комесар се стиша и приђе му. Упио је очи у Василија. Одмерио од главе до пете. Затим се обрати тихо.

— Како? Како убица?

— Погледајте полициске новине! Распитајте се! Тада ће бити јасно, шта значи Василије Петровић.

Звоно зазврја, и одједном се у канцеларији створише два три жандарма.

— Водите га! рече комесар.

* * *

Пошто је читави један сат посматрао око себе у једној малој хелији, Василије уздахну и процеди:

— Једва једном!

На тај уздах следовао је смех осталих притвореника.

— Што!... Зар си задовољан? упита један маљави, црни мангупчић.

А онда се цела притвореничка соба још једном затресе од смеха.

— Једини! Први! кроз смех добаци постарији човек.

Василије се нађе у чуду. Ненавикнут да слуша ову врсту сарказма, њему се смрачи пред очима. Па да би отстранио сву наказност психологије новог друштва, он одпоче једну моралистичку беседу.

— Не треба се смејати, рече. — На изглед опајам да сте сви сиромаси. Сиротиња не сме бити тако груба. Зашто сте ви тако груби?

Тада једним промуклим басом проговори онај постарији човек:

— Не булазни којешта! Ти си луд! Зар ти мислиш да је нама пријатно? Вараш се, будало стара! Дошао си са улице, па мислиш да си најпаметнији.

Василије се за овим трже. Он се обрати маљавом мангупшићу:

— Ко је овај?

— То је велики господин.

— Велики! А шта је он био?

— Он је био професор.

— А сад?

— Сад је исто што и ја.

— Ваљда није крао?

— Није крао, али је комунист.

— Значи политички кривац?

— Не.

— Па...

— Он је кривац, као што сам ја кривац.

Мангупчић се насмеја.

— Да вас представим господине професору.
Ово је...

Он замуцну. Он није знао шта да каже за Василија.

И тада се створи један пријатељска атмосфера између господина професора и Василија. Они ступише у разговор, а остали се окупише око њих. Прво што им пало на ум, то је да се узајамно распитају за дела која су их довела у хелију.

— Значи и ви, професоре, одговарате због чега и ја? упита Василије.

— Не, наљути се професор. — Ја нисам убијао због суманутости и због личних њефова.

Прелазећи на испитивање Василијевог живота, што је обичај код свих притвореника кад се нађу лице у лице, у истом простору, сви се зачудише. Никоме није улазило у главу, а нарочито маљавом мангупчићу, да је Василије прошао кроз толике школе. Навалише на њега питањима. Василије одговараше кратко. Такав његов тон инпоновао је. Једини је професор остао хладан, крут, онакав какав је био од почетка. Али то се да објаснити тиме, што је код њега дошла нека врста љубо-
море, и што је осетио да он није више једини у соби, који „зна све“.

— Па зар да убијате? упита мангупчић.

Василије га погледа и рече:

— Да, да сам убијао. Чинио сам истим методама као професор, али у другом циљу.

Професор скочи и прасну:

— То није истина! Он је убијао за личну на-
сладу, а ја за добро човечанства. Он је рођени зликовац; ја сам убеђени регулатор за ново друштво.

Василије прсну у смех, за тренутак заборавивши своје грехе, а остали гледаху обојицу не-
тремице.

— Убиство — убиство, рече Василије; — зар није свеједно у каквом циљу убијаш пред чињеницом, да убијаш један живот који није твој?

— Није.

— Бога ми, ти си у заблуди, професоре.

— Нисам, и ја знам шта радим. Твој морал је морал једног најобичнијег буржуја. Потсећаш ме на оне богате људе које, кад су упитани за њихова богатства, они су одговорили: само је Бог богат. Убити није грех, ако тим убиством доносиш милионима срећу. Зар си ти тако убијао?

— Јест, професоре, да сам ја убијао, али данас, под старе дане, чиним за сва цела покајање. Бог је свемогући. И он ће ми простити.

Професор се јетко насмеја.

— Бог! Колико ли гадости тај Бог треба да прогута! Ако он прашта и најнитковскија дела, онда је и он највећи нитков, кога је природа дала. Злочин остаје злочин, па можемо ми упалити милионе свећа за опроштај наших греха. Разумите ви буржуји: док год не дође једнакост међу људимз и док се не створи равноправност, дотле ми нећемо мировати. Зар је право да један има милионе, а зато други да умире од глади? Зар је право да један иде у рат и гине а после рата добијају само они права на патриотизам, који су у највећим погибијама оскрnavили светиње, домове, кћери правих ратника? И кад ми почнемо да протествујемо, онда нас сви ви називате изродима од божје промисли. Тада се упрегнете, и сва звона звоне на анатему противу нас.

У ћелији за све време ватреног говора професоровог настаде тајац. Сем Василија, који није скидао поглед са усијаног чела говорниковог, остали се погледима питаху: „Ко је од ове двојице паметнији?“ Јер у своме животу можда нико када сличне говоре нису чули. Ово је за њих било откровење. У њима се родило неко осећање радости, што имају част да буду другови са таквим људима, као што су били професор и Василије. А

кад се Василије спреми да одговори професору, они се претворише у уво да чују сваку реч:

— Слушај професоре, рече Василије. И ја сам био комуниста на универзитету. Али давно је било кад сам се разочарао. Данас више немам никаквог разлога да браним буржује у годинама, у којима сам. Комунизам је мене стао живота. Он ми је отео жену...

Ту се Василије загрцну, али одмах настави:

— Остави се ти богаташа! Сви ми можемо бити богаташи, ако хоћемо. Није никаква вештина бити богат. Једно нећемо да разумемо: сваки човек треба пре свега бити човек. А тога код нас нема.

Маљави мангупчић упаде:

— Па ја хоћу да будем богат!

— Можеш, ако хоћеш.

— Како?

— Штеди.

Мангупчић се насмеја.

— Целога је живота мој отац штедео... Остао је увек сиромах...

Професор се насмеја.

— Дакле!

Но Василије не стиже да одговори професору, јер га жандарм изведе из ћелије. Излазећи, успео је да добаци:

— Упамти где смо стали!

Али смех из ћелије заглаши Василијеве уши и он не чу, шта му је професор рекао.

* * *

Најзад Василије Петровић стиже у Београд и сместише га у ћелију бр. 7.

— Зар сам? упита Василије.

Чувар затвора не одговори ништа и забрави тешка врата на ћелији. Чуо се тресак и одмах по-

томе тешки кораци, који се све више удаљаваху у дугачком, мрачном ходнику.

— Ни речи! Ни протеста! Ништа! помисли Василије; а ја сам очекивао нешто друго, нешто што би личило на грубост.

Малаксао до исцрпљености, он паде у размишљања дубока и мрачна. Више га нису мучила привиђења жртава нити њихове сени. То је отишло из памети, као да није никада ни постојало. Василије је сада тонуо у оно што ће тек да дође. Инстинктивно се родило страховање. Уплашио се нечега. Било му је све тешко око њега. Мрак, сурови изглед апсанције, све то задавало му је бриге. Страховао је, да га неће бацити на муке, о којима је врло често слушао. Он је замишљао тамницу другојачије. Очекивао је да ће га свезати, да ће га бацити у хелију, која ће у свему наличити на једну мемљиву јаму. И то само очекивање у њему је стварало неко опако страховање.

— А све то није било! ишчуђавао се. — Једноставно, бацили су ме у ову собу, која је много боља, него она из првог тамновања.

Он се осећао наново у затвору, као да први пут прекорачава праг хапсе. Постао је наиван. У њему се родио дечји страх пред казном. Бунило га све око њега. Било му је нејасно, проблемски замршено. У први тренутак, кад га је ухватио намрштени апсанција својим кошчатим рукама, он се скупио више него га је старост скупила. Доцније, он је падао у наивне погрешке размажених дечака, који се први одвајају од родитељске трпезе. Мислио би човек да то није Василије Петровић, вишеструки убица. Мислио би човек, да је то један добро однегован старац, коме се судбина на крају рђаво насмејала.

Али сутрадан већ такав није био. Зора је у њему повратила оно старо осећање за реалношћу и он је правим очима завирио у своје злочине. Из-

Без почетка

гледа да је јучерашњица код њега разбудила једно осећање, које се код свакога опасног зликовца у заморености јавља. Но то је само један рефлекс човечности, који се брзо изгуби у бескрајности злих особина.

— Дакле, дошао је дан одмазде и друштва и државе! помисли он у себи и баца кроз решеткасти прозор неколико чежњивих погледа. Па кад је на малом прозорчету угледао једну страшну силуету са пушком о рамену, он мало уздрхта, али се брзо прибра и рече полугласно:

— Па нека буде! Нисам ја крив што сам убио људе! Нека буде живот за живот.

Међутим, као да је то чуо стражар, те приђе вратима, брава шкљоцну и врата се широм отворише.

— Шта хоћеш? рече заповеднички, сурови глас. Василије се приби у угао и промрља:

— Нисам звао... то се учинило... Ја бих да идем напоље... два дана нисам ишао...

Стражар га строго одмери и опсова нешто:

— Ето ти кантел!

И изиђе са лупом.

Василије остаде нем и тада сва реалност његовог положаја беше јасна, као што је јасан јунски дан. Насмеја се тихо и пружи се на под свом дужином.

— Свршено! рече у себи. — Нема се више куда, Василије Петровићу!

У подне је дошао апсанција. Викнуо је:

— Устај!

Одвели су га у канцеларију. Један избријани господин свечаним гласом прочитао му је пресуду. Он се мало занија, али одржао се на ногама.

— Јеси ли чуо? викну господин.

— Јесам, одговори слабо Василије.

А онда се господин зацени смехом.

— Шта! Уплашио се смртне казне! Кукавица!

Зар си толике људе поубијао, а сад кад треба да платиш, ти се уплашио! Скотино!

Затим му додаде мирно:

— Твој је адвокат Тома Стринбеговић. Јавићу му да си ухваћен.

* * *

Сасвим је другојачије размишљао о смрти, кад је она била неизбежна и тачно одређена. Још месец дана живети! Како је то страшно знати минут свога краја! Иако већ у дубокој старости, у њему се родило оно вечито човеково осећање за самоодржање. Побунио се у њему живот. До јуче сав утонуо у мржњу према животу, данас је већ заронио у таласе животне и свом снагом покушава да се отме из демонових руку. Чудан преокрет се у њему створио. Зар од сада почети живот на белом хлебу? Зар су морали рећи, да ће бити погубљен? Иако свестан да више неће у овим годинама осетити лепоту покрета и живота, он је у огромној грозници преживљавао тренутак, кад ће из сивих дугачких цеви куљнути варница, која ће га за увек одвојити од земаљскога света. Ни сам није знао, да се у њему крије једна велика кукавица. Нервозно, лудачки, јуриле су његове зенице у дупљама очним. Час је кроз њих гледао један бесконачан амбис у који је беспомоћно бачен са смрвљеним костима. Час би зурно кроз решеткасти прозор и удисао свежи ваздух споља. Нико не би веровао да ће за моменат заборавити сву горчину своје судбине, на коју је гледао из слободног зрака као на највећу своју голготу. Из његове памети беше избрисана и кћи и жена и Антоније и Ксенија. Осетио је, да себе воли једном бескрајном, дивљачком љубављу, и да су се сви злочини десили баш због тога што је себе тако себично волео. Био је звер са оним најпримитивнијим инстинктима. Појавило се у њему

оно његово деструктивно и болесно морално чуло. Разголитио се пред самим собом у правој својој боји, ма да је целога себе раније крио од самога себе тако брижљиво и брижљивије него што своје радове крије уседелица од младих девојака.

— Лаж је социологија! викну Василије; — лаж је све то! Човек воли само себе! Човек живи само ради себе! Зашто се онда бусамо без потребе пред другима, доказујући неку своју социалност?

Па ипак, за једног посматрача целог психолошког хаоса код овога човека, неће бити јасан узрок нагле промене. Василије више није личио на оног ранијег Василија. Он се преобразио у неку звер или, најбоље, он је у поновном хапшењу изгубио све ознаке школованог човека. Његови покрети, његова свест, његово срце, у потпунце, реагирали су само у једном правцу. Одједном је осетио свега једну тежњу свеколиког збића човековог у животу: борба за живот. А зар се њом не чини да, у колико је човек културнији, у толико мање подвлачи своје егоистичке потребе?

— Зашто да умрем по туђој вољи? говорио је у очајању; — зашто да ми се одузме живот, кад ја сам осећам у себи снаге, да га још проживим? И на крају крајева, зар то убиство нада мном неће бити истоветно са убиствима које сам ја чинио! Нема никакве разлике у: убити! Ни закони ни друштво немају права на туђ живот. Али они ме сада убијају на основу принципа: не уби! Па зар се тако чува тај принцип? Зар тако друштво спасава себе болести? — Погрешка је! Погрешка је! Убиство је убиство, било да га чини друштво или човек.

Василије је све више разјаривао себе проблемима. Он је био изгубио памет пред једним најреалнијим фактом који је до сада могао осетити, а то је био факт његове смрти. Навукла се на очи мрежа мрака и он више није осећао страх од за-

кона. Он је добио неку огромну снагу и био је готов да се супротстави највећим силама.

— Нећу да умрем! викао је свом снагом. — Нећу да умрем!

Па кад је дошао стражар да га потсети на ред у ћелијама, он је још јаче викнуо на њега, кезећи се:

— Нећу да умрем! Нећу! Целога живота нисте ми дали да живим: И сада ми не дајете! Ви сте убице! Ви!... Ви!...

Налетео је на тешка ћелиска врата и почео је по њима ударати својим песницама. Крв је прсла по рукама и по поду. Зацрвенело се око њега као да је пала црвена киша. И лице му је било црвено.

— Нећу! викао је. — Кад сам био добар човек, ви, ваши обичаји, које сте ви прописали, одузели су ми жену. Онда сте ме одвели у рат. Тамо сте од мене начинили крвника. И сада хоћете правду да удовољите? Не, не! Правду сте ви појели! Правда се не чува врхом од вашег ножа! Правда је божанска!

Одједном се чуо мрмор у целој затвору. Ћелије проговорише, пробудише се из мртвога сна. Заталасаше се убијене душе. И хапсеничка срца закуцаше истим ритмом са Василијевим срцем.

— Тако је, друже! пронео се један тупи глас кроз ходник из једне ћелије.

За овим груну протест као пушчана паљба. Узнемирише се жандарми. Појурише. Спремне пушке на готово очекивале су танад да зазује.

— Нећу! продирао је очајнички глас Василијев.

— Нећемо ни ми! одговорише остале ћелије. Тада се затресосе сва врата. Кроз ходник се проломи тресак, као да је гром пао. Испрскана врата слепише се са бетоном. И онда као вода покуљаше чупаве и црне главе из ћелија. Урликаше

као звери пуштене на слободу. Покуља црна река право ка излазу. Осећало се тога момента, да је ухватио неки горак револт све затворенике. Њихова лица беху чудно озарена. Њихове издрвене ширише се, као мехови што се шире под руководством јаких мишица. Не стајаху на тле бетонско. Ноге су кроз ваздух продирале у двориште. Преко степеница су скакали. Ломили се... падали... сурвавали једни преко другог. Хрлило је нешто бешчовечно у њиховим жилама. Избезумљени као пси, они су тражили чист зрак, то чудовиште за оне људе, који су га лишени. И...

Најзад су праснуле пушке. Праснуле су пушке и, као што пада трава под косама косача, тако се распростре месо побесиелих хипсеника по каменом дворишту. Настаде тренутни тајац. Замро је сваки глас. Паде тишина и залебде над окрвављене побуњенике као авет. Жандарми су били бледи као воштанице. Ни капи крви њихова срца нису имала. А онда, као шакали, завapiше рањеници. Њихови су гласови потсећали на сирене фабричне кад свирају на побуну. Цвилило је. Срце се парало, кидало. Чинило се, као кад забадате нож у гркљан младога јарета. Тако, и можда горе, побуњеници завршише своју буну.

Сутрадан настало је превијање рањеника, сахрањивање мртвих (било је свега два леша), па онда саслушавања, дисциплинског кажњавања и тражења коловође. Дођоше судије, иправише озбиљна лица и притвор побуњеника доби некако свечану форму. Изводили су једног по једног. Питали су их а они су, уплашени, одговарали кратко, бесмислено, не умеvши да дају објашњења целог хаоса јучерашњице.

Међутим, кад је дошао ред на Василија Петровића, судије и два жандарма попеше се на трећи спрат и бануше у његову ћелију. Он је лежао на

поду и јечао. То јечање било је слично на потмуле уздахе давно забрављених робова.

— Устани! викну жандарм.

А Василије тада мишљаше да је дошао моменат када мора да пође на губилиште и када мора за увек да заклопи своје плаве и уморне очи. Прибли се јаче на под и викну:

— He! He! Ja neћu да умрем!

— Устани! Устани, проклетство људско! чуо се бас жандарма.

Василије подиже главу. Она беше сва седа, крвава и рањава. Његове јагодице на образима беху истурене у два шиљка огуљена. Његова уста заударашу на устајалу крв. Његов врат беше модар као чивит. Једном речју, он више није лично на човека: он је био наказа.

Судије и жандарми погледаху се. Њима се Василије учини превише гадан. Запрепашћени целим изгледом његовим, они су се збунили и све речи, које су хтели да изговоре, на уснама замреше. Они нису веровали да се човек за 24 часа може променити више него преко целога живота. И онда, спонтано са тим ишчуђавањем, кроз њихов мозак проструја питање: „Зар не би смртна казна за овога човека била излишна?“

Оборене главе, они изађоше из ћелије.

— Пустите га! рече један судија. — Доста је њему... доста!... За буну је кажњен... а за убиства ће већ дати своју наказну главу...

Тада Василије наново јекну и паде на под...

* * *

Тек око поноћи он дође к свести. Потсетио се целога догађаја од јуче. Било му је јасно, да је он виновник. И несвесно и посредно он је наново постао убица. Постао је убица у тренутку, када се ослобађао сопствене смрти. Услед његовог потстре-

кивања пала су два живота. Пала су два живота, можда када су очекивала своју потпуну слободу. Дајући одушке своме страху, који је тада кулминирао, он није схватао да је то фатално за друге. Тај факат потврђивао је још јаче Василијеву саможивост, испочетка смишљено скривену, доцније већ у потпунице разголићену. Отуда његова срџба на све што је социално бивала је разјашњена. Сада се видело, да је он био лицемеран човек, лажни протагониста нове етике. Видело се да је он један најодвратнији буржујски представник, чије су чељусти вечито зјапиле за удобност своју личну. Он је у суштини био такав човек који, ако би их било хиљадама сличних у друштву, друштво би брзо ликвидирало. Вечито на странпутицама, вечито у напону да чини добра, Василије је био вечити грешник. Он је у себи носио неког сангвиничног гада, који је непрекидно у њему убијао срце. И тада и сада, кад је на сва уста устајао противу убистава као противу највећег греха друштва, он је био убица. Код њега се та животињска страст разбуктавала одвојено од његове воље. Он је делао под утицајем неког чудног импулса из унутрашњице. Он је реагирао и онда, кад је и најмање имао права на реакцију. Чинио је онако, као што чине људи у највећим очајањима, када су се налазили на прекретници: живот или смрт. Међутим, та прекретница била је резултат његове болесне фантазмагорије, која је често пута сличила на лудило. Он је био нека врста уображеног социалног роба. Увек утонуо у њему својствену социалну борбу, Василије је осећао да га гањају, да у њему убијају правог човека и да је због тога дужан бранити себе било којим средствима. Отуда је дошло прво убиство, па друго и треће. Отуда се низала сва његова негативна борба за свој опстанак. Читајући много у млађим годинама, без критицизма, без одабирања, на дохват, безумно, сваку књигу која би му дошла

у руку, он је самоме себи задао прву рану, која ће доцније вечито крварити и наносити му болове неиздржљиве. Утурио је љубомору у себе, омрзнуо је своју жену, упропастио себе тако, да је у рат ушао сасвим болестан. Искидани живци у ратним тежбама, за време мира, они нису више могли бити здрави као раније. У њему је горео пламен старе болести. Нешто га је гонило и он је пао у канџе демонаве, да би дефинитивно у себи афирмирао злочинца, који ће вечито бити на удару са друштвеним обичајима и друштвеним правним поретком.

Оставши сам у сред ноћи после једнодневнoг окршаја у ходницима судскога притвора, он је изненада дошао к свести нормалног човека и по стоти пут прелистао историју свога живота.

— Нисам у праву, рекао је самоме себи; — због чега су морали погинути она двојица?

Али та свест је потрајала кратко, и он је на ново пао у агонију.

— Нећу умрети! викао је. — Зар ја дао свима свест о праву а они да ме забораве у хелији? Нема нигде срца! Лаж је све око мене!

На све ове његове јауке више није било одговора, јер је после пушкарања код свих надошао страх. Била је тишина, и глас Василијев одзвањао је у хелији као глас пустињака у пустињи.

— Ја сам нови Прототасов! мрмољио је Василије. — Гоне ме... муче ме... а зашто? Зашто, о Боже! Тежак сам свима.

Окупиран целoга живота проблемима, којима није дорастао, разумљиво је да је његов живот морао бити трагичан још од почетка. У првим годинама свога студентовања упао је у социална питања; он је зарањао у њих ауторитативно, кад је и најмање познавања имао за њих. Порицао је још у гимназији позитивизам Огиста Конта, није одобравао ни историски материјализам. Јурнувши заслепљено, без размишљања за философијом Тол-

стојевом о уметности, он се оборио на Шекспира и Бетовена много суровије, него што је то и сам Толстој чинио. Па онда, када је преко Шопенхауеровог песимизма дохватио Вајнингера, он је постао најстраснији Вајнигеровац у питању женскога пола. И тада, очито је, да је његова пок. жена Вера морала бити објекат његових сурових нападаја. У прво време брачнога живота још се и могло сносити његово „дубоко философирање“, али после једне године непрекидног слушања тих „философских оригиналних система“ живот у Василијевом дому постао је несношљив. Жена почиње да га вара, мрзи, да прилази ма коме било, само да би одахнула од „философирања“. Просто на просто, њен живот, поред Вајнигерски настројеног мужа, постао је мучан и она се називала његовом женом из страха, да „конвенционална рука не дохвати њену кожу“. А он, „најновији женомрзац“, како су га на универзитету прозвали, лагано је упадао у чељуст једног опасног злочина.

И ето, после таквог живота, Василију није била ниједна ствар јасна или, боље рећи, у свакој јасној ствари он је проналазио проблеме, тешке и бесконачне. Окупирала га је нека сумња. Због тога је изгубио пријатеље и једнога дана нашао се на улици потпуно усамљен. Такав његов нов живот у њему је почео, по логици ствари, да ваја нова божанства. Он је имао свога нарочитога бога, своју етику, своју особиту љубав, која, у успоређењу са општим појмом о љубави, није имала ничега заједничког или само толику спону, што је правдана истим именом. Усамљенички живот сворио је и себичност у њему. И ако не би ма каква била мисао или идеја проистицала од њега, он је није признавао, игнорисао би је као ништицу. Постао је пуст, плаховит, нервозан. Дешавало се да га најмања ствар баца у крајњу хистеричност, и онда Василије Петровић не само што би долазио у сударе чисто духовног

порекла, него би стављао себе на супрот и друштвених обичаја и правнога поретка, на супрот свих тих појмова, који имају у себи нечега суровога, нечега што није сентиментално. Па кад би упао у једну грешку, гоњен страхом, он је упадао у друге грешке, које су га све више удаљавале из друштвених редова.

Такав је у ствари био Василије Петровић, од почетка свога живота па све до другога хапшења. У разним етапама он је долазио до горких кајања. Био би већи испосник него ли ма који испосник из црквене историје. Али његова се болест није побољшавала. Она се на против после једног покајања, у њему све више потенцирала да би издана у дан своју психичку хаотичност претварао у формална лудила. Једини човек, који је добро познавао Василија, био је Петроније Илић. Међутим, њега је нестало одмах после првога јаснијег сукоба Василијевог са законима. Судбина је хтела да тај коњички официр изгуби сваки траг и да се за њега није могло ништа сазнати. Можда би Василија спасао Петроније. Можда би га он нагнао, да се убије, да се уклони са попришта животног. Но његовим нестанком Василије је несметано продужио у сопственоме хаосу кроз општи хаос послератни, где су били потребни и јаки живци и више тактике проткане једном позитивнијом памећу, него што ју је поседовао Василије. Постао је злочинац, и из тога ковитлања њега више нико није могао спасти. Он је био увек у неком магновању. Њега је притискао терет. Он никада није био миран. Из подсвести вечито га нешто гонило. У старости истоветан као и у младости.

* * *

Дошла је и седамдесета зима Василијева. Снег је забелео по крововима као бела јагњећа вуна.

Над Београдом је фијукао ветар као курјак, који урличе морен глађу. Била је пича, која је досезала испод нуле до 28 степени Целзијевих. Саобраћај је престао по улицама, а људи који су били принуђени најхитнијим пословима, јурили су, огрнути тешким одећама.

— А ја у затвору! рече Василије.

Па баци један тужан поглед на суседне кровове кроз мали прозорчић хелије. Врапци су скакутали... снег се беласао... а небо је било магловито. Скупљен у остатке својих поцепаних хаљина, Василије је дрхтао од зиме. Кроз зидове, кроз таваницу, свуда око њега, продирао је хладан ваздух. Мала пећ, која се ложила изјутра и у вече, беше постављена у средини хелије, на би потсећала на топлоту. Од раног јутра до дубоко у ноћ он је тако зурео у беле даљине. Гледајући унезверено по белим крововима, он је непрекидно био пред губилиштем, страхујући за себе више него што би то чинио један младић, који тек улази у живот. Изгледа, да се код њега у старости јавило осећање за животом. Ослобођен свих ствари које су му биле на путу, немајући више ништа пред собом, он је у себи родио погон да наново, попут младости, зарони у преживљаје. Али сав тај погон узаврео је и превише доцкан, кад је морао умрети. Чини нам се да људи, далеки од смрти, увек или је прижељкују кроз неки снобизам, проналазе извесне узвишености у тренутку кад се дух одваја од материје, или у чину умирања разумевају неку божанственост, неку егзалтираност, која ће донети човеку нове снове. Међутим то се све чини, кад смо далеко од свих тих прижељкиваних и фантастичних доживљаја. Кад пак наиђе моменат, да се фантазмагорична преживљавања остваре, кад се то све претвори у збивања, која ће се неминовно и реалистички догодити, онда се код човека инстинктивно појави страховање, одупирање, роди се један

огроман и снажан одупирај да се сва ранија фантазмагоричност не догоди или не преживи. И посматрајући тако све згоде у последњем стадијуму Василијевог страха, нама ће бити потпуно јасна његова трзања пред сазнањем, да он мора умрети за који дан, час или минут. Јер, на крају крајева, и он је човек као и остали људи, и он воли себе истом љубављу као и сви што се воле. Сва је разлика између њега и других у томе, што је, силом околности, допао у руке демоне у првом греху, док остали људи допадају тек после читавог низа почињених грехова. Он је постао роб, не отпочевши живот нормалним кораком корачати. Други су неморални, иткови у сваком потхвату, без достојанства, па су ипак срећни. Василије од свега тога није ништа а несрећан је као најнесрећнији човек на земљи. Ако уопште верујемо у фаталност људску, ако допустимо себи да га одмах не осуђујемо за његове грехе, онда је сигурно да је Василија родила мајка са фаталношћу. Гањан кроз младост истом мером као и у старости, он је вечито patio од невидљивих болести. Неки су то тумачили, да је свему томе узрок његова интелектуална ненормалност, док је са друге стране постојало веровање да је цео живот Василијев откуп грехова његових предака. Било шта било, Василије је означен као грешник и он има тако и да умре.

Гледајући кроз решеткасти прозорчић у беле кровове од суседних кућа, он је покушао да продре у суштину свога збића. Био је миран, тих, ма да упола смрзнут. Јурио је од успомени на успомену. Све му је изгледало чудно, кат-кад смешно а најчешће одвратно. Његова искуства била су горка, да би иајзад осетио колико је све одвратио било око њега. Па ипак, и поред све своје хладиокрвности, он је иа мах задрхтавао, сивеселио би се и тада би његове беле трепавице покриле два

плава ока. Заплакао би, и дуго онда не би подигао поглед.

Једнога јутра, кад је било хладније него у осталим прокујалим јутрима, уђе у његову ћелију жандарм. Василије је био згурен у једном углу и ћутао је. Жандарм му приђе и седе до њега. Погледали су се неколико пута и насмејали се. Они су хтели тиме да кажу, да је дошао дан или да је тај дан близу. Али обојица сматрали су да је излишно говорити о ономе што ће доћи, било да они ћуте или говоре. Уз то Василија је по мало изненадила жандармова мирољубивост. Но малаксао до исцрпености, он томе изненађењу није дао никаква изражаја и остао је непомичаи. Осећао је само да је дан извршења смртне казне близак и да мора бити оно што га је доводило до лудила. Па равнодушан у последње време на све проблеме, који су се ломили у њему, он је био равнодушан и према смрти. Мислио је, да макар шта говорио, викао, оно што се мора извршити, извршиће се без обзира да ли се с тиме слаже његова воља.

Жандарм рече:

— Како си? Како је твоје здравље?

Василију беше ово питање емешно.

— Здравље! рече; — зар је оно потребно сада? Зар није свеједно и мени и теби, да ли сам ја здрав или не?

— Али... знаш... људи смо...

— Људи! То је питање... Ми смо требали бити људи раније, док наши односно мој живот није био укаљан. Тада нисмо то били и, оида, због чега је потребно да сада будемо.

Жандарм га погледа.

— Па јест... овај... имаш права. Али ипак људи смо... не знамо шта нас чека сутрашњица...

Василије је разумео у чему је ствар. Он је знао, да долазак жандарма треба да значи саопштење погубљења. Чудно му је било то, да он о

свету томе говори посредно, из далека, преко ствари које су безначајне. Због чега бити човечан кад треба саопштити једно ординарно нечовекољубље? И зар његова увијања нису смешна, пред свама оним суровостима, које су њему сервиране у току живота, на робији, у хелији? „Говори, братац мој!“ мислио је Василије у себи. „Реци: сутра идеш за колац! или: стрељаћемо те за дан два!“ Тако је мислио, али тако није хтео и да каже жандарму. И да би прешао на питања, која немају никакве везе са оним што би хтео да му саопшти јутарњи посетилац, Василије баци неколико погледа напоље, па се окрену и упита:

— А да ли је за усеве пшеничне ова зима добра?

Жандарм се избезумио пред овим питањем. Јер, мишљаше у себи, откуда да буде упитан о стварима, које су без интереса за Василија. Зар Василију није свеједно да ли ће идућа година бити родна или не? Зар није глупо питати га о житу, кад ће он кроз два дана већ бити на оном свету? Па, уплашен да оваква питања неће код Василија изазвати појмљиви страх, он рече:

— Зашто да шкоди житу ова зима! Не, братац мој... снег је добар. Нека се земља натопи водом да јој не би летње сунце одузело сока.

— Дакле неће да шкоди? запита Василије.

— Не.

— То је онда добро што се мало премрзнемо, да би онда уживали у берићету.

Онда заћуташе једино време и жандарм после те досадне паузе први рече:

— А знаш ли због чега сам дошао?

Василије се мало трже, али равнодушно одговори:

— Знам.

— Откуд знаш?

— Знам. Ето: хоћеш да кажеш да кроз дан-два треба да умрем.

— Па... знаш... закон... Него хтео сам да ти кажем, да је твој адвокат доле у канцеларији и хоће са тобом да говори.

— Добро, рече Василије. — Хајдемо!

* * *

У лепој и намештеној соби седели су Тома Стринбеговић, бранилац Василијев, Василије и два жандарма стајаху више главе непомично, без трептаја, мотрећи сваки њихов миг, покрет, слушајући сваку изговорену реч.

— Видите, ја сам свом снагом доказивао ваш афекат, говораше Тома Стринбеговић. — Међутим свако суђење ин контумациам отежавна је околност окривљенога. Ви морате да се помирите са судбином... а, уосталом, Вама и не треба више бити жао живота тим пре, што сте навршили седамдесету годину. О, како бих ја био задовољан да доживим толики низ година! Ви сте паметан човек и ви ћете разумети ово неколико мојих речи.

Василије је мирно слушао свога браниоца. Ма да није могао примити његова хладна разлагања о проблему, који је у њему читави прелом етички учинио, он ипак није ништа реагирао. Осећао је замор. Више није имао снаге ни за шта. Наступила је код њега нека обамрлост.

— Истина, настављаше Стринбеговић, — да су овакви моји савети смешни. Али помислите, шта бих вам могао друго рећи! Закони су изнад наших веровања.

Па онда, погледавши жандарме, наже се мало к њему и, готово шапућући, рече:

— Закони су сила оних који су у положају да их пишу.

Потом настави гласно:

— На претресу, без вашег присуства, дешавало се све мирно. Тужиља Евдокија остала је неумољива. А кад су се појавили и остали злочини, ситуација је била потпуно изгубљена. Тада више нисам био упоран. Помислио сам да би за вас, у вашим годинама, робија значила исто што и смртна казна. Са робије не би изашли живи, као што ћете са коца бити скинути сасвим угашени. На вашим плећима је старост. И, размишљајући о свему томе, пустио сам да иде како је пошло. Докази су били ту... тужиоци су остали упорни... а закони су се морали применити...

Тома Стринбеговић мало застаде. Он маши руку у џеп и рече:

— Ево вам ова мала иконица. То је лик Светога Оца. Последње часове проведите са њиме. Верујте да ће вам то много олакшати. Вера је последњи спасилац. Опоменућу вас да су сви велики људи, који нису признавали празноверице религиске, баш пред смрт били врло присни са религијом. Религија је утеха. Послушајте ме! Примите моје савете!

И узео је, па онда дуго гледаше. Ћутао је. Учинило му се, да више не припада живима. Дошло је ново преображење. Његове плаве очи, већ скоро потпуно устакљене, постадоше сјајније.

— Послушајте ме! рече Стринбеговић.

А Василије се подиже са столице и лагано пружи руку своје браниоцу, и без речи пође из собе. Међутим, Стринбеговић понови:

— Послушајте моје савете!

Затим одјекнуше тупи кораци Василијеви кроз мрачни ходних. Беше свршена посета...

* * *

У целом притвору знало се да ће за два дана један притвореник бити погубљен. То се дошапта-

Без почетка

10

вало, препричавало, преносило из хелије у хелију иа разие начине, било куцањем, најпознатијим језиком притвореника, било накашљивањем. Осећала се нервоза, нека луда узиемиреиост. И сваки шум у ходнику пропратио би се напрегнутом пажњом. У целоие тоие душевиоие узиемирењу било је нечега страшиога. Истиктивно они су носили у своие срцу један бол за Василија. Некако из потсвести родила се у њима љубав за свога „сапатника“, како су се они међусобно називали, кад би искрсла прилика да макар само две речи један са другим измењају. Под заједничким кровом, под истоветним положајем својих збиња, они беху сједињени неким јаким нитима, иако се иису ни познавали, иако се можда први пут виђају. И то осећање из секуиде у секуид добијало је величину фантастичних размера, изгледало је као да се у човеку родило неко неприродно уздигнуће, нека божанственост која досеже до крајњих врхова човекоие чувствености. У ствари, то је осећање изгледало сасвим јединоставно, схватљиво и чак, може се рећи, у својој простоти потпуно природно. Јер често прилика, место, сличност психичких преживљавања доводе до једиоушности, до хармоничности међу људима најразличитијих било духовних било физичких апетита. Тај је факат судбоисан за свакога, па био мали или велики дух. На тој се линији сви изједначавају и у тим ситуацијама иеа подвојености нити супериорности. Бива као код војника у војсци, где се срое разии менталитети, где се сусрећу различите осећајности и где се трпе истоветне муке. Створи се неко братство психолошко, које има за последицу једну огромну колективистичку отпорност, кад се појави напад ма иа кога у тој заједници. Дише се једним дахом и туга се утољује једном истом утехом.

Међутим, Василије сам, оиако стар, до скора до лудила растројеи, био је миран и чекао са ве-

ликим стрпљењем оно што му неминовно долази у сусрет. Усамљен у ћелији, он је пре лично на каквог свеца, предан свом својом битношћу молитвама Богу, него ли на вишеструког убицу, који чека задњу реч закона и друштва. Помирен најзад да је његов живот завршио своју задаћу, помало уразумљен саветовањима свога браниоца, Василије је, може се рећи, са калуђерском мирноћом очекивао моменат када ће се опростити са свима испреченим недаћама пред његова корачања. У њему се дешавало неко чудно превирање, нека стабилизација свих његових духовних настроја и он, у таквом ставу на све ствари око њега, није лично на старог, изгледа, умрлог Василија. Почео је гледати на ствари паметно, не занесењачки. Као да му је невидљива рука смакла вео са очију, он је схватио сву реалност човековог живота. Био је свестан да је сва ранија његова делатност била илузорна и да су сви његови погледи, било философски било практични, били црпени из неистинитих и нездравих извора. Али као што су сва Василијева кајања долазила превише доцкан или тек онда, када се са њима није могло ништа поправити, тако је и његово зрело размишљање, постављено на истинитим изворима, дошло у тренутак када се мора повући из живота. Вероватно би био спасен, да се цео његов живот посматрао као једна заблуда. Међутим, за таква дубока понирања у битност свакога човека, код пословног света, није корисна тим пре, што је цео свет заузет неком нервозом да и сам свој живот начини удобнијим. Не схвативши цео комплекс те журбе, он је себе испустио у јаму, да га је из ње после тешко било вадити. Очекујући непрекидно једну добру руку, једну чисту карактерност, он је чинио злочине ни сам свестан, у моменту чињења, да су то злочини и да ће друштво, у своје време, ставити своју песницу под његов подбрадак. Па кад је на његово теме попала бела

влас, он је бачен у тамницу. Ту је завршена сва трагичност његова и ту ће наћи једно вечито смирење.

* * *

Најзад је дошао дан „белога хлеба“. Један чувар уђе у Василијеву ћелију. Отпоздравио га и одмах је, без икаквог увода, рекао:

— Василије, од данас си на белом хлебу.

Василије се неприметно узбуди код те вести.

— Зар је већ дошао?.. Тако брзо?

— Можеш да тражиш шта хоћеш за јело, про-
дужаваше човек без узбуђења. — Имаш права и
на дуван, пиће... Само реци!

Василије устаде са свога дрвенога кревета.

— Реци, јер то ће бити последња жеља, за-
врши чувар.

Василије се протегну, а на уснама се оцрта
осмех.

— Хм! Последња жеља!

Тада је прошао једанпут преко ћелије.

— Добро.. За јело донеси шта хоћеш, а за пиће
нареди да ми се узме један литар клековаче ужичке.

Чувар се окрену вратима и без речи изиђе.
Василује, пак, стојећи задрхта и пође за њиме.
Али, дохвативши се за врата, он чу кључ како се
окреће у брави. Врати се до прозора и седе испред
њега. Моментано сину стара његова болест. Кроз
мозак прођоше неке варнице. Обузе га језа, нека
нервна грозница. Опет се појавише оне фантастичне
фигуре његових жртава. Све се кезило, превијало
од неког лудог смеха. Те утваре испунише његову
ћелију. Осећао је како га вуку, гурају, муче. Чи-
нило му се, да се под претворио у таваницу а да
је таваница постављена на место пода. У ушима је
зујала цичећа сирена. Нешто паклено дешавало се
око њега. Претсказало му се, да ће прва његова

стопа, у загробном животу, упасти у усијане кврге и да ће тек од дана смрти почети да плаћа прави свој дуг, учињен за време свих његових пертурбација.

Викнуо је:

— Не, не! Нећу!

Лупао је у врата. Дрмусао их. Преклињао је да их отворе, да би удахнуо ваздуха. Гушило га.

— Отворите! Отворите, за име Бога! Удавићу се!

Легао је на под и, овако стар и овако изнемогао, ваљао се као мало дете. Очекивао је да му дође са неке стране помоћ. У тој избезумљености он је сав био модар. Око очију створили се црни дубоки колотови, а беоњаче се превукоше крвавом копреном. У грудима, које су и онако због старости крчале, шкрипало је унутра још јаче парајући, као да су његова плућа сасушена сасвим, па тако сува сад пуцају, кидају се у комаде.

— У помоћ! У помоћ! викао је. — У помоћ, за име Божје! Дави ме нешто! Не дајте!

Међутим стражари, научени свакидашњим Василијевим „испадима“, како су они називали његову вику, беху поређани испред врата његове ћелије и наизменично гледаху кроз мали отвор унутра. По дужности сурови, васпитани да живе штеде при највећим узбуђењима, стражари су сав Василијев поремећај посматрали равнодушно, смејући се као обичној ствари. Свима њима није било јасно, или можда сви они нису ни могли представити, да се један старац, као што је Василије, боји толико смрти. Они су презирали ту његову борбу за живот. Он је у њиховим очима био кукавица.

Василије је непрекидно викао. Упињао је последњу снагу. Сав се презиојио. Покидао у парчап кошуљу. Око себе, од својих иначе поцепаних хаљина, начинио читаво једно мало брдо. И готово сасвим луд, он је одједном заборавио на свој страх

и отпочео је мрмољити нешто, претурајући кроз руке крпе од својих хаљина. Па се крстио, падао ничице на под, својим челом додиривао колена. Већ сада није било сумње и за стражаре, да је пореметио памећу па, вероватно да скину са себе неку врсту одговорности, отпослаше једног да јави надзорнику притвора о ономе што су видели; остали посматраху и даље кроз отвор у хелију. На лицима стражара оцртавало се сажалење. Јер ипак, поред тога што су нагињали да буду неосетљиви, они су били људи који су имали и срца и који су ван притвора, морали водити бригу о неком са неком сентименталношћу. И за време док су осећали „судбину“ Василијеву а очекујући свога надзорника да се појави, у хелији је био мир. Утишало се хуктање. Положен свом дужином поред крпа, Василије је шапутао молитву, држећи на грудима икону Св. Оца. Али то више није било онако свесно, као када је први пут затражио умирење од Бога. Он је био без свести, у самртничкој агонији. Низ браду клизила је нека љигава, безбојна течност. Само би се из минута на минут затресао, па би се опет умирио. Тада би код стражара надошла узнемиреност, згледали би се и изговорили би тихо: „Сиромас Василије.“ Па наивно мир, све тако до доласка надзорника. А кад је он дошао, задихан, одјекнуо је један рапави бас. Ходник је јечао: тишина се растурала и опет се појавила она стара суровост.

— Шта је? викао је надзорник, — шта ме узнемиравате?

Стражари се погледаше, па ће један рећи:

— Полудео Василије.

— Због тога ме зовете! Нека полуди... Лаже ои... Он луди дневно два пута...

Направише му места да погледа у хелију.

— Лаже! рече. — Такав је био већ толико

пута. Боји се смрти, неће да умре... Али... умреће...
Дошао је и његов црни петак!...

Потом се окрену стражарима и нареди:

— Сваки на своје место!

И онда завлада мир.

* * *

Ноћ је била страшна у ћелији Василијевој. Хладна, готово као леденица, она је одзвањала од жеке. Он се гушио. Она безбојна течност, која је цурила из његових пуних уста, претворила се у пену. Василије више ни једним својим делом није лично на човека. Он је био једна помодрела гомила меса, а око те гомиле ширио се неиздржљиви за-дах, неки смрад, који је био сличан смраду трулога меса. На њега се више није обраћала пажња. Као да је његово име избрисано из именика притворе-ника. Он је био за своје чуваре мртав, човек који се склонио с пута, ради кога су читаве ноћи морали провести на ногама. Више није никога интересо-вало његово јецање, његови јауци, јер је то све било досадно, као што је досадно слушати једну арију из дана у дан читаву годину. Једини који су упнутом пажњом пратили Василијево роптање беху притвореници. У њима се нешто ломило, стезало. Они су страховали, будући су веровали да је и њи-хова судбина скопчана за фаталност Василијевог живота. И ако је ико био присутан свима трзајима психичким код Василија, то су били остали „ро-бијаши“, ти непознати његови „пријатељи“, „са-патници“, ти, који — претпоставимо — сваки од њих носи по какав грех сличан Василијевим. Они су целу ноћ провели будни, и они су сваки шум прислушкивали око врата својих ћелија. Нешто их је заболело око срца и беху свесни неке неправде њима непознате. Осећали су да у Василијевој тра-гедији има нечега што он није сам саградио. Осе-

ћали су да је у његовом животу највећу улогу играо туђи прст, туђа воља, нешто што га је гонило да он буде жртва. Али њихови мозгови нису могли да реше тај проблем. Чинило им се да је Василије био „праведан“ човек. По њиховим резоновањима, он, онакав какав је био кроз цео живот, није одговоран за своје злочине. Као навијени истим утицајем, они су сви, колико их је било у притвору, бацили своје проклетство на другога... на некога непознатога проузроковача општег бола код човека. На кога су то мислили, и да ли има тога општега проузроковача у човековом животу, они нису дали одговор и они га, можда, никада неће умети дати, ма да ће их тај непознати вечито мучити. Међутим, били су мирни као јагњад, бојећи се да би њихов револт био угушен много суровије него што је био случај са првим протестом, када су исто тако хтели да заштите своја права. Па да не би излагали себе опасностима, они су чекали зору....

* * *

Огрануло је последње јутро Василијево. Било је свеже. Сунце. Снег је одсјајивао под зрацима, као просуто бисерје. Од раног јутра стражари беху на ногама. Непрекидно се ишло од надзорникове собе до стражарске. Чистиле се пушке. Јурило се за лекара. Позват је и свештеник. Све је то свршавано брзо и све је то морало бити готово до осам часова. А у осам часова треба сести у камион и, сви тако ужурбани, отићи негде ван Београда, негде где ће бити непримећени и ту извршити задње слово закона. У очекивању да часовник означи полазак, и стражари који имају да изврше смртну казну и лекар који је већ дошао, вадили су часовнике сваки секунд. Код њих се примећивала узрујаност; млађи којима је овај део дужности било

нешто ново, по мало су подрхтавали од неке унутарње језе. Они су били бледи, унезверени, сви сажети у једну једину мисао: смрт. Њима није ишло у главу, да ће одузети живот. Зар закони свију земаља штите до суровости повреду много мањег добра него што је живот, а они ће данас извршити једно убиство и неће ништа због тога рећи? Зар они, тако малени у целој друштвеној хијерахији, могу вршити један посао, који је Бог за себе задржао? Међутим, са друге стране, старим стражарима, који су у току свога живота бар по једанпут убили на овај начин, погубљење Василијево било је једна врста послатнице. Они су били мирни, очекивали су равнодушно купање сата. Они су чак разговарали о најобичнијим стварима, о стварима безначајним. Смејали су се и, може се рећи, да су њихова расположења пре личила на раздраганост него ли на обична расположења. А надзорник, тај човек који је и по природи био суров, говорио је:

— Што нема тога попа, да скинем са брига ту досадну њушку, због које смо устали тако рано као праве вештице.

Али после тога није прошло дуго и свештеник, један осредњи дебелко, појави се на вратима притвора. Тада, надзорник сав задовољан, рече:

— Ми о курјаку, а он на вратима! Добро јутро, оче! Где сте, по Богу?

И најзад, паде последња наредба пред полазак:

— Идите! Изведите ту смрдљавштину!

А притвореници, повешани на своје прозоре, сви жути као восак у лицу, поновише у себи:

— Смрдљавштину!

И клонуше одједном од ужаса.

* * *

Ђорђе, најснажнији стражар у притвору, улете у канцеларију надзорникову.

— Он умро... мртав.

Надзорник, лекар и свештеник укрстише погледе.

— Кад смо ушли унутра, настављаше Ђорђе, — осетили смо страхан смрад. Баздило је као... липсотина. Лежао је до самих врата, на леђима... око њега читава бара... Био је сав умокрен... Био је и загађен...

Сви пођоше уз степенице на трећи спрат, где беше Василијева ћелија. И кад су стигли, згрозили су се од онога што су видели. — Василије, опружен како је Ђорђе испричао, беше у лицу модар. Испод њега била је читава бара. Смрдело је ужасно.

— Најзад готово, рече надзорник.

Онда се обрати Ђорђу:

— Напиши рапорт и, кад буду дошла кола и однела овај смрадеж, изведи тројицу из ћелије Бр. 17, да оперу ово. Кад буде опрано и у реду, баци овде оног Станоја, што се много буни... Јеси ли разумео!

И он поведе лекара и свештеника у своју канцеларију, да попију турску каву, која их је чекала...

А тада, опет у себи, сви притвореници јекнуше:

Свршено!... За увек свршено!

Ђорђе међутим, несвесно, заборавивши да је и Василијев лепи остатак једног човека, плуну на мртвог Василија, цедећи кроз зубе:

— Мајку му... Нећемо пуцати!... Мртав је!...

Прокупље — Београд, 1929—1930. год.

